

СЈЕЋАЊА

РАЗГОВОР СА БРАНКОМ — КАЂОМ ПЕТРИЧЕВИЋЕМ О РЕВОЛУЦИОНАРНОМ ПОКРЕТУ У ЦРНОЈ ГОРИ У МЕЂУРАТНОМ ПЕРИОДУ

Бранко Петричевић-Кађа припада младој генерацији црногорских комуниста у међуратном периоду. Рођен је у Цетињу 6. августа 1914. године, гдје је завршио основну школу и гимназију. Као гимназијалац определио се за комунистички покрет. Током друге половине 1933. године уписао се на Правни факултет у Београду. Тада је и постао члан Комунистичке партије Југославије. Од тада је активно учествовао у револуционарном покрету и у Београду и у Црној Гори. На Покрајинској конференцији 1937. године изабран је за члана и организационог секретара Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију, коју је функцију обављао до Покрајинске конференције 1939. На Покрајинској конференцији 1939. изабран је поново за члана Покрајинског комитета и остао на тој функцији до покрајинске конференције 1940. године.

Током друге половине 1940. године дошло је до неслагања и трвења између неких чланова Окружног (среског) комитета КПЈ Цетиње и Покрајинског комитета. Због тога је Петричевић кажњен строгим укором. Пошто се није сложио са казном, одлуком Централног комитета фебруара 1941. године искључен је из чланства КПЈ.

У ослободилачком рату и социјалистичкој револуцији учествовао је од почетка до краја. Носилац је Партизанске споменице 1941. У рату је обављао политичке функције у војним јединицама. Крајем 1942. године поново је примљен у Партију.

Послије рата обављао је високе функције као генералмајор у Југословенској народној армији до августа 1948. године, када је као присталица Информбироа покушао да побјегне из земље. Суђен је и у затвору је остао до новембра 1956, када је пуштен

на слободу. Касније је радио у „Раду”, у Београду, као уредник библиотеке за раднички покрет, гдје је и пензионисан. Умро је 4. маја 1982. године.

Са Бранком Петричевићем-Кађом разговарао сам у Београду 9. и 10. марта 1969. године. Разговор је снимао на магнетофонској траци покојни Павле Милошевић. Након прекуцавања један примјерак нашег разговора послат је Петричевићу, а један је остао код мене. Тај примјерак и објављујем.

Са Петричевићем сам имао неколико састанака. Водили смо и преписку. Разговарали смо о покрајинским конференцијама из 1937, 1939. и 1940. године. Затим о пароли о демобилизацији и другим питањима. Неке Кађине одговоре сам и записао. Значајна су и његова писма.

Сјећања Б. Петричевића су значајна за изучавање историје револуционарног покрета и КПЈ у Црној Гори уочи другог свјетског рата, мада у њима има непрецизности и недоречености. О неким питањима о којима је он говорио постоје и другачија мишљења. На то сам скренуо пажњу у напоменама.

Казивања Петричевића ће добро доћи изучаваоцима револуционарног покрета. Она су докуменат о томе како је један од учесника у тим збивањима видио неке догађаје тридесет година касније.

Кажите ми о Вашим првим додирима са напредним покретом прије но што сте пошли из Црне Горе, какве су биле форме рада, гдје и како?

Још док сам био у седмом разреду гимназије имали смо прилике да читамо напредну социјалну литературу и већ тада сам се почео опредељивати — не у неком научном смислу и не за покрет, већ онако више заносом омладинца (тако... нека сентименталност ђака, према тим радницима, сиромашним људима који пате итд.). То је већ била 1932. година. Покрет је јачао. Хоћу да кажем да то није било само нешто субјективно, него вјероватно и због тога што је покрет напредовао, па је већ 1933. године — не знам колико је то било организовано — бучало 1. децембра, на Дан уједињења, од неких узвика, повика опозиционог карактера, да се то претворило у демонстрације. Сваке године на тај дан — 1. децембра — прављене су манифестације, па смо и ми ђаци учествовали, организовани од стране школских власти. Тога пута ми смо ишли главном улицом, Његошевом, а кад смо се враћали испред Владиног дома, био је мислим предсједник општине Томо Милошевић, који је држао говор, наравно режимски, и кад се народ враћао сад је требало пред Гранд хотелом нешто да се организује, опет неко да говори од њих, од стране режима, и онда смо ми пјевали у поворци пјесму која је била тада популарна „И машина коју пара креће па и она без радника неће”. Не могу да се сјетим куда се све кретала та поворка, али знам

да смо ишли према Команди дивизије, то је горе на врху улице Баја Пивљанина, тамо је била Команда дивизије. Негдје око Влашке цркве било је већ расположење демонстративно, и ја сам дошао у сукоб са професором латинског језика Учелинијем, братом оног бискупа Учелинија, а он је био тако у то вријеме режимски настројен. Ваљда сам ја нешто говорио у тој поворци, а он ме ухватио за руку и хтио да ме извуче из поворке и ја сам му рекао: ако си полицајац онда ћу ићи с тобом. Ту је настала гужва, углавном је дошло до свађе. Послије смо дошли пред Гранд хотел и ту је дошло до неких повика, не знам колико је то било организовано, али мислим да је већ постојала у гимназији цетињској једна група ученика који су били повезани са партијском организацијом — да ли је то била скојевска група или нека омладинска симпатизерска не знам, ја нијесам тада био организационо захваћен, а нијесам сигуран да је, мада сам примјеђивао у неким мањим акцијама да дјелује, и ту је био, колико се сјећам, доста активан Бранко Машановић (он је умро). У тој групи је био и Пеша Марковић, и Нико Симов Мартиновић, но да ли су они били организовани тада није ми познато. Послије тих демонстрација требало је да ме искључе из гимназије, због овог инцидента са професором. Но, и поводом тога и иначе било је то расположење такво, нарочито у старијим разредима. У гимназији је дошло до штрајка виших разреда. Учествовали смо неколицина нас. Ту је био и Дојчин Бакић, који ни тада ни касније уопште није био комуниста. Он је био тада врло угледан. Био је врло активан у литерарном удружењу гимназије, као и овај Машановић, а и ја сам био. Био је, ако се не варам, и Пеко Далчевић. Сјећам се, кад смо кренули у тај штрајк, потписали смо се. Углавном, штрајк је трајао мало нешто. Тај штрајк је успио, пошто власти школске нијесу могле ни да открију оне који су били најактивнији приликом демонстрације која је претходила томе нити да предузму нешто против њих, него су једноставно све ученике виших разреда казнили наставничким укором, тако да су они који су имали прије тога — из било којих разлога, не политичких — већ имали казну, као опомену разредног старјешине, самим тим искључени. Сјећам се, неколицина су тада искључена. Сјећам се добро да је Војо Мијановић био искључен, јер је имао претходно казну. Ја нијесам искључен, него сам добио укор професорског вијећа. На Цетињу је био командант дивизије генерал Војин Максимовић. Он је био изразити реакционар. Он је хтио на своју руку да спроведе неко фашизирање школске омладине на Цетињу, па је наредио да се сваке недјеље долази обавезно на Обилића пољану (то је касарна војна) да вјежбају, чак су послије вјежбали са пушкама, послије часова, које су изводили официри и подофицири, активни. Коста Нађ је био најактивнији, он је био подофицир на Цетињу, и је-

дан од главних који су изводили ту наставу. Послије се он декларисао као комуниста, ухапшен је, некуда нестао са Цетиња, а већ зна се његов даљи пут. Како је дошло до тога не знам, нијесам ни са ким разговарао о томе, али знам да сам говорио да би то требало бојкотовати, то одлажење на вјежбе. Ту сам први пут видио да постоји нека група која ради у гимназији, по нечијим директивама; сасвим ми је то било логично, и могли смо мислио сам, да спријечимо то одлажење на вјежбе, то фашизирање, како смо ми то онда називали. Међутим, ја сам остао сам. То је било код мене можда сасвим неполитичко гледање, можда и неки инат: кад сам већ рекао нећу, а мрзио сам ту стару Југославију, мора да то датира још из периода мог васпитања у дјетињству, да га назовем зеленаштву, па се то вјероватно надовезало. Сматрао сам да треба ићи, таква је била директива, и онда захтијевати тамо ципеле, храну за то вријеме и тако даље, јер је вјероватно била оцјена таква да се не би успјело да се масовније бојкотује акција.

Да ли су Вас због тога позивали на одговорност?

Не. То није дуго трајало, свега неколике недјеље. Мени се чини да је ту био више циљ, томе команданту дивизије и тој реакцији на Цетињу, да покажу да имају утицај на омладину и да није таква какве се представила 1. децембра итд. Карактеристично је да су се тамо, на тој пољани изводиле вјежбе, а онда су у строју марширали недјељом кад напољу има више свијета. То је била нека режимска манифестација.

Маја 1932. године дошло је до демонстрација у Цетињу, поводом доласка неких министара у Цетиње. Тада је ухапшено око 30 лица, међу којима је највише било студената који су били дошли из Београда. Да ли се сјећате тих демонстрација?

Ја нијесам тада био у Цетињу, него сам је послије првог полугођа (мало касније, у прољеће углавном) 1932. године, био сам у седмом разреду гимназије, преписао и прешао у Подгорицу и тамо сам завршио седми разред, и тада сам у Подгорици чуо да су дошли студенти из Београда. Сјећам се студената Јована Мариновића, Пела Радовић. То је била колико се сјећам, акција антирежимска. Чини ми се да су на збору учествовали неки грађански политичари. На збору нијесам био.

Када сте завршили матуру, гдје сте се уписали на факултет?

У Цетињу сам завршио. Љети обично дођу студенти у своја мјеста и, поред осталих, тамо је живио код свог ујака и школовао се Бранко Драшковић. Ја, Пеко Дапчевић и још неки смо се осјећали као комунисти, мада још нијесмо били организационо повезани. Ми смо обојица били добри лични другови, па смо се

заносили идејом да студирамо медицину у Загребу, и тако рећи одмах послје матуре живјели смо у увјерењу да ћемо ићи у Загреб, јер се сматрало да је загребачки медицински факултет бољи од београдског. Кад су дошли другови Бранко Драшковић, Ђуро Стругар и други који су из тога краја родом, Пеко се нашао са неким од њих, па су га питали гдје ће да студира, а он је рекао и за себе и за мене да идемо у Загреб, да студирамо медицину (а они су углавном сви студирали у Београду). Они су му рекли: Па што ће те у Загреб... у Загребу је много слабији покрет на универзитету и треба да идете ви у Београд. Онда је он дошао одмах да ми то каже, а ја сам му рекао: ако ћемо због покрета, ја нећу да студирам медицину него ћу да се упишем на права. Нашли смо неку собу. Он се уписао на медицину, а ја на права. Послије мјесец дана он се преписао на права. Поред Пека, био је и Душан Ђуровић (што је сада посланик, био је у Извршном вијећу Црне Горе), онда покојни Ђуро Бошковић, Ђуро Стругар, имао је са нама неки контакт Војо Ђурашковић, и он је покојни, погинуо је у рату, па Војо Почек и други. Ми смо се углавном дружили, а већина нас се хранила у једном ресторану, у једној кафани. Ђуро је тада био члан Партије, тако се сматрало. Знам да се, када смо са Иваном Милутиновићем једном покренули питање стажа, сматрало да је то била Партија, а то није био ни Ској, колико се ја сећам, ни Партија, већ нешто и једно и друго, а и сами назив је био Комунистичка универзитетска фракција. Ђуро је био сигурно члан те Комунистичке фракције, јер је, иако се није хранио тамо, долазио и разговарао је са мном. А ми смо понекад послје ручка сједјели и играли карте, и тако сам видио да се то њему не допада. Тако је, долазио два-три пута и послје неки дан са мном је изишао и каже ми — што ће ти карте, ајдемо нас двојица да се упишемо у Народну библиотеку. Он ме је тамо уписао и препоручио ми литературу, шта да читам. Сјећам се Енгелсове књиге „Поријекло породице, приватне својине и државе”. Раније смо ми као гимназијалци читали како смо је звали, Нолитову литературу, тј. напредну литературу. Читао сам као гимназијалац о Марксу. Углавном, ово је једна од првих књига марксистичких које сам читао.

Послије је убрзо Ђуро рекао мени да он то није рекао да је постанем члан Партије. Углавном, они су то одредили. Сазвали су састанак. То је било негдје крајем јесени 1933. године. На том састанку били су Ђуро, Бранко Драшковић, Пеко Дапчевић, Ђуро Бошковић, Бранко Машановић, Бранко Петричевић. Није био, чини ми се, нико више. Бранко Драшковић је отворио тај састанак. Он је полазио од тога да смо ми оријентисани као комунистички омладинци, Ђуро Стругар је рекао: „Бранко Драшковић биће вам прочелник хелије”, и Бранко је био прочелник хелије. Ми смо држали састанке и бавили се тим акцијама, пре-

дузимали акције на универзитету, дијелили смо летке — партијске и друге. Било је случајева да летке добијемо ноћу и да их не прочитамо, а да их одмах растурамо. Често је било да се то добије конспиративно тек послије, сјутрадан или након два дана, и онај који је то дијелио имао је тек тада прилику да то прочита, јер је циљ био да све што добије одмах растури. Послије извјесног времена, не могу баш да се сјетим, Бранко Драшковић је некуда отишао, није био са нама. Онда је био као прочелник Војо Ракић.

Је ли то била ћелија на Правном факултету или у граду?

Сви су били студенти права. Нијесам сигуран да ли је то била једна ћелија, или их је било више. То се у оно вријеме није могло ни знати, јер је конспирација била потпуна. Тако је рађено из разумљивих разлога.

Послије вашег повратка у Црну Гору, 1933 — 1934. године, да ли се ваша група студената повезивала са партијским организацијама?

Јест. Било је тих повезивања. Рецимо, ја сам почетком 1934. године за божићне ферије ишао кући у Цетиње. Једне вечери ми је пришао Косто Ђуфка. Био је организациони секретар ПК. То је била светосавска приредба Народног позоришта у Цетињу. Он је рекао да се то омете на неки начин и да ће ми он дати ампуле неког гаса смрдљивог. Да уђемо наравно у позориште и да то бацимо. То је била иницијатива са стране. Ја сам то узео заједно са Војом Беговићем, мало се осјетило али није имало довољно ефекта. Раније, ја нијесам био ту, знам да су то учинили Вучковић и Блажо Јовановић „Коза“ (он је био фармацеут и он је направио неки сузавац). Та је акција са тим сузавцем успјела, поводом неког празника, и морали су сви да напусте. Ово наше није успјело. Само су непосредно у околини осјетили они који су сједјели неки смрад, али то није имало никаквог ефекта. То је било 1934. године.

Ми смо за вријеме ферија дјеловали организовано. То је било 1934. године, кад смо ишли неколико студената у Будву на љетовалиште, па смо узели шаторе преко наших познаника и тамо их поставили. Живјели смо што колективнијим животом. Чак смо на улазу у тај наш логор ставили, заправо исписали смо скраћеницу — СТУЛОКОЛ, јер се сматрало да је и то напредно. То је значило: Студенски логор колектива. Наравно ми смо имали према осталој омладини доста секташки однос, по свом држању и понашању. Одмах испод тог нашег логора био је логор скаута из Сарајева. Ми нијесмо покушавали да са њима дођемо у неки контакт и да вршимо неки утицај. Сјећам се само да је Војо Ђурашковић написао за наше зидне новине (имали смо у свом логору и зидне новине, без обзира на то, што нас је било мало, једно десетак.) чланак да би им

требало посветити пажњу. Воја Ђурашковић није био члан Партије, али је ишао тамо код ових скаута. Тако да је он, који није био можда ограничен тим конспирацијама, тим шаблонима ондашњим (који су иначе били сигурно потребни), осјетио боље него ми да би требало са тим скаутима хватати неки контакт и да су то добри младићи. Ми смо њих сматрали као да су фашисти — скаути Јадранска стража (она још била под утицајем режима). Одједанпут су позвали Пека Дапчевића, мене, Воја Биљановића који смо били ту на љетовању заједно на неки састанак. Одржан је састанак према Бечићима. Тамо је била Митра Митровић, Ратко Митровић, брат Стефанов који је настрадао у Београду, и Давичо. На том састанку је речено, разговор је водио Митровић, да ми као комунисти за ово вријеме треба нешто да користимо покрету, организацији. Нијесам сигуран да ли је то било 1934. или 1935. године. То се може знати. Они организују неке ћелије у Црногорском приморју и он је једног дана дошао. Ту сам био ја, Пеко, био је и Митровић. Ту је постављен задатак да треба да пишемо неки реферат, што краћи, што сажетiji и популарнији, сматрало се да ми то можемо, да би то послје умножавали за ове ћелије које су тада баш организовали у околини Будве, Петровца и другим мјестима. Ми смо онда, сјећам се, нешто писали неко више успјешно неко мање. Једном приликом сам ја ишао у Петровац и са Темпом сам се онда састао. Предао сам му неке везе, адресе за Будву. Чини ми се да је то било по његовој поруци, а не могу да се сјетим, можда ми је дао то неко. Углавном, хоћу да кажем ми смо и љети за вријеме ферија дјеловали, колико је то блио могуће у тим условима, као комунисти. Вјерујем да је Темпо као организатор тих ћелија био повезан са Покрајинским комитетом. Он је био тада још студент.

Још један интересантан детаљ, а опет је повезан са овим како смо ми припремали да кад дођемо кући на ферије нешто урадимо, да дјелујемо политички итд. Ја не знам ко је дошао на ту идеју, али смо Владимир Поповић, Нико Симов Мартиновић и ја пошли једнога дана пред одлазак у Црну Гору у Земун, код Секуле Дрљевића да бисмо са њим поразговарали да он својим присталицама у Црној Гори, у Цетињу итд., којих је било тамо, да им јави да се повежу са нама. То је већ била тактика и линија народног фронта. Ми смо ту са њим поразговарали. Интересантно је било. Он каже: Ко смо ми политички? Ми кажемо напредни, а он каже да смо сви напредни него „јесте ли ви комунисти или нијесте”. А најприје нас је питао ко је чији итд. Нико Симов је рекао да му је отац прота, а он га је знао јер је Симо Мартиновић припадао тој партији федералистичкој, а он каже: Зар је и попов син комуниста?

Ми смо тога љета развили приличну активност, а и касније, на линији Народног фронта, на сарадњи са тим грађан-

ским опозиционим партијама. Формирали смо на Цетињу један одбор од њих и држали смо неки састанак, иако је то била врло тешко. У ствари, они су федералисти. Ми смо успјели да дођу једном или два пута мјесечно на заједнички састанак, да нешто поразговарамо. Можда први пут је пошло за руком да разговарамо на линији Народног фронта. Ми смо истицали Народни фронт толико тада у настојању да буду присутни припадници и зеленашке и бјелашке струје у вези са тим уједињењем.

Да ли је на Правном факултету у Београду постојао клуб црногорских федералиста?

Не. Ја се не сјећам да је постојао у то вријеме, од 1933. године па док сам ја био на факултету.

Ви сте у Београду били 1935. године, за вријеме студенских демонстрација и погибије студента Мирка Срзентића. Реците ми о тим догађајима.

То је било на Правном факултету. Сада је у тој згради Филолошки факултет. Тадашњи Правни факултет био је поприште свемогућих сукоба са полицијом, акција, зборовна и свега тога. Ту зграду је користио и Природноматематички факултет, па се зато и звала Физичка сала она у којој су слушана предавања из физике, позната по зборовима и разним другим приредбама које су приређивали напредни студенти. Тај збор није одржан тада у Физичкој сали, него у такозваној Бруцошкој соби. То је, мислим, на трећем спрату, једна велика просторија у којој су слушали предавања студенти прве године. Повод је био штрајк глађу студената који су били у Вишеградском логору. На том збору — тада су баш били испити па је од стране нас најактивнијих студената комуниста и других студената, углавном земљорадника лијевих (њихов шеф био је Мирко Томић који је у ствари био комуниста, то је онај који је послје погинуо као члан Покрајинског комитета КПЈ за Србију), то искоришћено.

Одакле је био тај Томић?

Био је из Србије. Не знам да ли је Темпо отворио тај збор. Били су присутни и они који су полагали испите, па се све то нашло тамо. Хоћу да кажем да ових што су свјесно дошли ради самог збора није било више од 400, јер је у том периоду било на цијелом Универзитету, колико се ја сјећам, али не могу тачно да кажем, 150 студената комуниста активних, који су по директиви Партије хтјели у ватру и воду поћи. То је још вријеме секташког односа према маси студената. Почео је тај збор. Чини ми се да га је отворио Темпо или Петар Стамболић. Знао да је он говорио. У име студената говорио је Вукман Крушчић. Говорио је у име земљорадника Мирко Томић и још неки. То је први пут, од како сам ја био на факултету, да су отворено приступи маси студенти марксисти. Ми смо раније на изборима

за удружења на Правном факултету иступали под именом листе сиромашних и напредних студената. Ово је први пут у том периоду. У име студената марксиста имао је ријеч Вукман Крушчић. Ту се говорило о страдањима наших другова у Вишеграду, којих је било око 25 чини ми се), о томе да су они због бруталног поступка власти (полиција) тамо ступили у штрајк глађу и да и ми солидарно ступимо у тај штрајк глађу. Наравно, ми смо се сложили, и то је објављено, да ступамо у штрајк глађу. Ми смо побацали неке клупе на улицу, само да дамо до знања да и ми протестујемо. Убрзо је полиција реаговала. Прекинут је саобраћај Васином улицом. Та сала бруцошка је према улици, а Главњача је била онамо преко, гдје је сада Природно-математички факултет, хемијски смјер. Ја сам први пут видио то: одједном скоро чета по двојица у цивилу. Тамо су се појављивале главе жандарма, иза ограда парка, под шљемовима, јер ми смо били доље затворили капије. Онда су они одједном изашли, ови агенти, и право се упутили. Видећи да ће да нападну на зграду и да уђу, ми смо се повукли и забаркадирали се на трећем спрату. Ту смо се углавном сконцентрисали. Кад су дошли, било је закључано. Онда се провукао један од њих кроз неки прозор гдје је била пошта и чим су ишли они су отворили ватру у сали. Ми смо чули као митраљески рафали. Сигурно да нас заплаше. Ми смо одмах а можда већ прије тога смо по неку клупу ставили горе на степениште и они су запуцали и кренули су горе. Онда смо почели да бацамо неке предмете на њих и спријечили смо их да дођу горе. Онда је полиција предузела разне мјере. Ту су били, у дворишту, жандарми са шпрковима. Све је било блокирано, а ови су агенти углавном покушавали да прођу горе и стално су котрљали сузавац, тако да ми нијесмо могли да опстанемо у оним ходницима. Онда је неко дао директиву да ту треба на некој барикади, да буде само једна група а онда да се смењујемо. Ишли смо у крајње собе, гдје су били отворени прозори и гдје је било ваздуха. Гај сузавац је био доста густ, пошто су много тога испалили, око те барикаде на степеништу. Прозори гледају из ходника према дворишту. Пошто су неки агенти били у дворишту све је било блокирано са полицајцима. Мирко Срзентић је био отворио прозор а сви су иначе били отворени прозори због овог сузавца. Он се са отвореног прозора са неким доље свађао и гађао онога доље неким парчадима дрвета, стакла итд. Сјећам се баш, ја сам погледао доље и видио сам једног агента. у цивилу — био је ушао и заклонио се за врата WЦ и нешто викао одоздо. Мирко је био јако темпераментан човјек и, изгледа, у тој свађи се толико био занио да се више пресавио преко прозора. И онај је опалио. Агент је вјероватно и прије пуцао, али га није закачио. Мирко је то примијетио али у оном заносу, иначе темпераментан, пресавио се био сувише, тако да га је

овај погодио баш, на овом пигментираном мјесту, а после је смо сазнали да му је била пресјечена аорта. Ту, кад смо се нашли око њега, нијесмо знали шта је. Мислили смо да је пао у не- свијест од сузавца. Пренијели смо га у Бруцошку салу, то је одмах преко пута. Неки су покушали да му дају вјештачко дисање. Један, не знам који студент, примијетио је рупицу и на сакоу. Уопште није било крви. Рана се одмах зачепила, а он је одмах издахнуо. Кад се то чуло, изазвало је огорчење.

Колико је ту било студената активиста?

Ја мислим да је укупно било нешто преко 500. Ту се наша нека другарица Галовража, која је била студент. Она је била ученица Трговачке средње школе. Брат јој је био комуниста, студент, и цијела породица. Колико се ја сјећам, она је била у црној кецељи и од њене кецеље направљена је застава црна и изнешена је наспред балкона кад је Мирко погинуо. После је су они то користили и у штампи су хтјели да оправдају то убиство тврђом да то нијесу само студенти него и са стране. Настојали су свим силама да то оправдају, јер је послије, као што је познато, то изазвало низ протеста, нарочито у Црној Гори. Тих дана био је Ђаја. То је био један научник, миран човјек. Зато су њега и пронашли, рачунајући да ће он као нека компромисна личност и као пријатељ студената, моћи нешто да учини у смислу утицаја школских власти, школске дисциплине, на сузбијању студенског покрета који је бујао све више. После је овога дошао је Ђоровић. Универзитетске власти су настојале да ту нашу акцију прекину, јер ми смо и даље били у штрајку. Мирко је погинуо прије подне. Увече су ишли, већ тога дана када је Мирко погинуо, на неке разговоре, преговоре. Ишли су Мирко Томић и Вукман Крушчић. Били су успоставили контакт са властима. Њих је полиција ухватила, одвела их у Главњачу и претукла их. После је, кад су се појавили међу нама, били су у завојима. Из полиције су их одвели у Ректорат и тамо им је речено да прекинемо тај штрајк, јер ће они иначе до краја употријебити силу, и да напустимо зграду. Сад је већ оно расположење револуционарно код једног дијела било спласнуло, погинуо човјек итд. Било је појединачно који су били против таквог рјешења, али углавном основни је био захтјев да приликом тог легитимирања нашег буду представници власти, да би се нашли ту — да не би некога „појела помрачина”. Сјутрадан навече жандарми су (са шљемовима и другом опремом) запосјели степениште и аулу. Ту, у згради, за једним столом сједјели су представници Ректората, а преко пута њих полицијски агенти. У тим демонстрацијама био је повријеђен и Космајац. Била му је повријеђена нога. Космајац је био упућен у ствар, познавао је приличан број студената — активиста на Универзитету. Ти агенти су ту и оцјењивали: Они којима су рекли „десно”, да иду на десна вра-

та, ти су ишли кући, а коме су рекли „лијево” — одмах га прихватају и хапсе. Ту је била једна група од 15 агената, њихових асова. Поред тог личног увида (познавали су људе), орјентисали су се и по документима. Поред индекса имали смо ђачке исправе и тамо је писало гдје је ко рођен. Ови који су рођени у Црној Гори нијесу могли проћи а да не пођу у затвор. Сјећам се добро случаја Бранка Машановића. Њему је писало: срез Бар. Овај агент мислио је да то није Црна Гора, можда је мислио да је и Бор, и Бранко није био ухапшен. Тамо су нас пребацивали у марице. Тамо је био Вујковић. Стрпали су нас у оне мале собе-калуше. Напољу је падао снијег, баш је било јако хладно. Кад су обавили тај посао, извели су нас у двориште и онда су нас по факултетима разврставали.

Колико вас је тада ухапшено?

Мислим да је било 300 и више. Разврставали су нас по факултетима: правници на једну страну, медицинари на другу страну, техничари на трећу итд. Пошто их је било највише, онда су правнике разврстали по годинама: бруцоши, друга година, трећа и четврта. Ту су одмах Темпа, ове што су познавали, одвели из ове групе опет унутра, у затвор, у неку собу. Послије смо се сјетили да смо могли ући у ону бруцошку групу, јер су све бруцоше пустили. То је трајало прилично дуго, падао је снијег. Онда су по неком свом критеријуму одређивали и водили нас на саслушање. Знаш, мене су саслушавали. Они су већ били спремили и умножили на гештетнеру те рубрике за саслушање. Сјећам се да је ту било и питање да ли сам учествовао у демонстрацијама. Ја сам им рекао да нијесам. А они су ме питали да ли сам се налазио у згради. Ја сам им рекао да јесам. Да ли сам демолирао? Нијесам. Окрене даље онај лист, а тамо већ написано: Учествовао је у демонстрацијама и кажњава се упућивањем у Вишеград у логор на принудни рад на неодређено вријеме. И треба ја то да потпишем. Ја им кажем да ја то нећу потписати. Одвели су ме у једну малу собу. Био је ту Темпо, Драгиша Ивановић. . . Послије су они опет нешто дали, неке своје интервенције. Углавном су ту групу, која је била већа, свели на девет, а нас су пребацили у једну заједничку собу и ту нас држали неколика дана. Неке су протјерали, као неког Мартиновића у Цетиње. Он је био поштен као студент, али није био неки активиста. Био је миран човјек. Послије су нас пустили, а ову деветорицу, колико се ја сјећам, послали су у Вишеград.

Када је убијен Срзентић, шта је било са њим, гдје је сахрањен?

Још прије него што је штрајк престао, дошла су тамо мртвачка кола. Ту су се појавили неки наставници. Сјећам се једног што је предавао црквено право, неки Илија Пржић. Он је загла-

вио за вријеме окупатора а тада је био полицијски човјек. Углавном, појавила су се и кола и Мирко је отпремљен некуд. За вријеме његове сахране дошло је до демонстрација. Ми смо тада били у затвору и кад смо изашли на неку шетњу у кругу довели су приличну групу и одмах су нам казали мимиком да су хапшени због демонстрација. Одмах смо закључили да је то приликом Миркове сахране. Можда је Ђоровић у међувремену дошао.

Послије демонстрација и затвора, кад сте се вратили у Црну Гору?

Ја сам овдје био, пошто сам имао само мајку. Послије сам радио у такозваној техници партијској. Био сам неки руководиолац техничког апарата за Универзитет. Веза ми је био Осман Карабеговић. Онда сам имао са факултета опет те своје са којима сам био повезан. То је најстрожа конспирација, та техника, предавање материјала или примање итд. Мени је било забрањено да учествујем у неким акцијама за вријеме тог рада. Пеко је радио прије мене у тој техници — техничком апарату. Ту су били разни послови техничке природе итд.

Да ли сте имали тада псеудоним?

Не. Нијесам имао. Мој надимак Кађа није партијски псеудоним. Тако ме је назвао један друг из гимназије. Иначе касније, кад сам радио у партијским руководствомима у Црној Гори, имао сам псеудоним *Срђа*. То је био партијски псеудоним.

До када сте радили у партијској техници?

Радио сам у партијској техници све до одласка у Црну Гору, до прољећа 1936. године, када је дошло до провале. Желим да напоменем један детаљ. Заправо, то се десило прије него сам почео са радом у техници. На Универзитету је скована нека организација коју смо звали Шуцбунд, по оној аустријској борбеној групи, поводом појаве наоружане фашистичке групе на Универзитету у Београду. Заправо, то су били орнасовци. Та група орнасоваца није била бог зна колико бројно и јака, али је уживала благодатност и финансијску подршку ондашњих управних власти у Београду. Вођа њихов био је Милић. Као реакција на појаву ове организације организовали смо удружење Шуцбунд. Сваки из те групе добио је гвоздену шипку, која је на врху била пробијена како би се могла да се носи испод капута, зимског и сакоа. У тој организацији били су углавном чланови Партије вође група, а други су били углавном симпатизери. То се није баш јасно и тачно знало, јер рецимо у мојој групи требало је да буде и Ђоко Ковачевић а он је убрзо био главни руководиолац организације на Универзитету. Био је Пуниша Перовић у тој мојој групи, Милинко Маруновић. Кад се ради о демонстрацијама, акцији или збору, тај Шунцбунд требало је да нас

обезбиједи од орносоваца, да онемогући те полицијске доушнике. Није се радило о некој ликвидацији режимских људи, већ о њиховом онемогућавању. Сјећам се, приликом неких демонстрација, збора — шта ли је било, употребили смо те шипке и њима поразбијали прозоре, баш на тој Бруцошкој сали, а онда смо чували улазе од полиције. Углавном, то је била једна борбена организација.

Да ли је у групи Орносоваца било и студената из Црне Горе и да ли је било политичких струјања међу црногорским студентима у Београду?

У овој групи био је један који се звао Вујовић, врло активан. У међувремену смо имали неки збор против школарине, да се испита до које висине имовних могућности да се студент ослободи школарине. Док смо ми имали тај збор горе у сали, они су се појавили доље у аули. Па су онда ушли у аулу и почели да вичу „Живио Краљ!” и да пјевају химну. На њихове повике викали смо „Доље Краљ!” Тада Партија није имала познатог вође, с обзиром на ондашње фракцијске борбе, па је неко између нас више неконтролисано узвикнуо „Живио Симо Марковић!”. Док су они пјевали химну ми смо пјевали „Интернационалу”. Међутим, том приликом није дошло до физичког обрачуна. Касније, не сјећам се које године, кад су вршени избори за удружење на Правном факултету, гдје се поред студената права нашао и велики број студената са осталих факултета, јер је Правни факултет био познат као жариште напредног покрета, орнасовци су намјерно изазвали инциденте тобоже међусобном тучом. Полиција је одмах интервенисала. Ја сам се налазио у бирачком одбору. Када смо то примјетили, затворили смо врата. После неколико минута полиција је направила кордон и омогућила овој групи, двадесетак је било њих, да уђе у зграду и да нас нападне. Ми смо дали отпор. Ми смо чврсто затворили капије те нијесу успјели да уђу. Опет су се универзитетске власти појавиле и говорили су „Дајте нам комунисте да их кољемо” пиштољима су ударали. Браћа Максимовић су били активни у тој групи. Био је са друге стране један наш Патерностер. Он је касније извршио самоубиство, још прије рата, студент из Бања Луке. Он је као демонстрант био трибун. Он се није плашио никога. Сјећам се био сам присутан том приликом, један од Максимовића је пиштољем сломио стакло на вратима, али су она била заштићена. Иза стакла је било оно гвожђе, као украс, а истовремено штити, тако да нијесу могли ништа. Он је пуцао држећи пиштољ и само разбио стакло, а овај Патерностер је узео оне остатке стакла и сасуо му у лице. Убајивали су неко камење а ми га избацивали, и тако. Најзад су универзитетске власти интервенисале и ми смо тражили да изађемо, ми што смо остали унутра, сем они који су били њихови представници у тим бирачким мјестима од сваке

листе. Био је неки гласач који се звао Љумовић, из Црне Горе. Пошто је био старији по годинама, неком од ових наших представника било је сумњиво што се туда мувао. Не сјећам се коме је он припадао званично, у тој групи углавном га је неко пронашао и сакрио га био, и довели су га да му суде. Мирко Томић је био предсједник суда. То је било више из шале. Најзад је постигнут договор са универзитетским властима да наша група, односно сви ми који смо били ту, изађемо несметано. То се односило прије свега на изборну комисију и оне студенте који су се ту затекли као гласачи. Међутим, није се могло улазити у већим групама на гласање, јер је то спречавала полиција, а постојали су и редари из реда студената. Полицији је било посебно стало да су унутра не нађе већи број студената, јер при таквом стању и присуству полиције могло је доћи до нереда. Коначно уз много натезања, постигнут је договор да ми изађемо. Тако је и било. Негдје послје подне ми смо изашли у Васину улицу, у којој је био обустављен саобраћај. Ми смо ишли групно све до споменика — такав је био и договор. Фашисти су стајали поред зида и нијесу нас узнемиравали, јер је такав био договор. То је била једна од интересантних акција у којој сам учествовао.

У прољеће 1936. године, када је дошло до провале у Црној Гори,¹ Пеко Дапчевић је отишао у Цетиње. Није имао неког задужења од стране организације, већ је отишао на одмор код својих. Тада је у Цетињу била провала. Никола Лекић, секретар Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку, Санцак, Косово и Метохију, Блажо Јовановић, Ристо Лекић, Јанко Лопичић и други успјели су да избјегну хапшење. Тада је у Црној Гори постојало „шумско руководство“, које је било успјело да избјегне хапшење, како ми је казао Пеко Дапчевић по повратку са Цетиња Пеко ми је рекао да нас двојица треба да идемо на партијски рад у Црну Гору. Колико се сјећам, рекао је да то у ствари преноси поруку другова из Покрајинског комитета. Ја сам се био дефинитивно преселио у Београд, гдје сам живио са мајком. Из Београда смо отишли за Црну Гору негдје уочи белведерских догађаја. Црногорско руководство је послало једно писмо организацији на Универзитету. У писму је било оштрих реченица. У њему се захтијевало да сви студенти Црногорци дођу у Црну Гору.

Да ли је то писмо било у име Покрајинског комитета или појединаца?

Мислим да је то писано у име Покрајинског комитета. То писмо није било потписано, али се знало откуда долази. Врло интересантно, у вези са тим. Пеко је имао ту контакт, ја сам ра-

¹ Почетком марта 1936. године у Црној Гори је дошло до откривања (провале илегалних организација КПЈ. Тада је похапшено око 250 чланова Партије и одведено у Дубровник гдје су у току полицијске истраге страховито мучени.

дио у техници, јер је он остао и више него мјесец дана у Цетињу, и мени се чини да је био већ тада кооптиран у Мјесни комитет, за вријеме тога боравка и према оцјени другова са којима је контактирао — они су сматрали да је то доста дјевичанска акција, бар по ономе што се могло да закључи из тог писма и припрема итд., парола неких, а опет (с обзиром на ту конспирацију) он је мени све то рекао. Кад смо ми дошли тамо у Цетиње, не знајући за све те разговоре, неке директиве, чак му је дао неко директиву да ми пођемо тамо да видимо, да не учествујемо у том протесту. То ми је последије рекао. Међутим, Пеко је то био строго буквално схватио. Ми смо дошли преко Пећи у Цетиње прије 26. јуна 1936. Кад је дошло до овог сукоба на Белведеру, организатори акције били су довели сељаке. Вјеровало се да ће се збор одржати у Цетињу. Миђутим, полиција и жандамерија су спрјечиле долазак. Када је до свега тога дошло, ја сам се налазио на улици. Прво су упутили делегацију код бана. У тој делегацији су били Мирко Вешовић, Стево Краљевић и још неколико њих. Отишли су код бана, да преговарају. У међувремену кружио је један авион изнад окупљеног народа, около је била полиција и војска. Први пут смо сазнали за крвопролиће кад су у Цетиње почели да превозе рањенике, у болницу цетињску. Мене је интересовало шта ради Пеко и отишао сам на његов стан и тамо га нашао гдје чита, онако комотно. Био је у папучама. Испричао сам му да је дошло до крвопролића. Он је остао миран на то.

Послије белведерског догађаја кооптиран сам у Мјесни комитет КПЈ. Пеко је већ био у Мјесном комитету у Цетињу. Тај Мјесни комитет је у ствари био срески, али се звао мјесни, тако је било свуда у Црној Гори. Имао је такву надлежност јер је покривао територију цијелог среза и имао је директну везу са Покрајинским комитетом. Није постојало тада окружних комитета. Надлежност се поклапала са срезом.

Ко је тада сачињавао Мјесни комитет Цетиње?

Сачињавали су га Пеко Дапчевић, Андро Ломпар радник, погинуо је у рату), Ђоко Вукчевић (лимарски радник), Марко Рудовић. Он је сада овдје, а био је по професији столар, живи сада овдје и ради као фарбарски радник. Он се убрзо пасивизирао. Послије тога пошао је са неким предузимачем у Колашин. Иначе, до тада, био је врло активан нарочито у скојевској организацији. Мислим да је био секретар Комитета Скоја у Цетињу, као радник. Сматрали су га као јако начитаног и уздигнутог. Стицањем прилика он је тамо отишао (у Колашин), није никога ни питао, и самим тим је искључен из Партије. Члан Комитета био сам ја.

До када је радио Комитет у том саставу?

Ово је било 1936. Ја сам убрзо постао секретар тог комитета, а Пеко је био и даље члан. Ми смо као такви радили до краја

1936. и почетком 1937. године. Не могу да се сјетим кад се појавио Крсто Попивоца и кад је дошао са робије. У прољеће 1937. године требало је да изађе са издржавања казне Јован Мариновић. Мени је Крсто Попивоца рекао да ће да дође Мариновић, да ће нам много помоћи у раду итд. Кад је Јован дошао, повезао се са нама. Ми смо га обавијестили о читавој ситуацији ко је у том привременом Покрајинском комитету. Он се онда повезао са Блажом Јовановићем. Његов основни задатак била је припрема Покрајинске конференције 1937. године, која је у љето одржана у Кучима.

Да ли сте присуствовали тој конференцији?

Присуствовао сам.

Да ли се сјећате гдје је одржана Покрајинска конференција?

То је једно село недалеко од Подгорице. Не знам да ли су били Дољани.² Дошли смо близу тог села, па смо ишли изнад села. То је као планина, али то није била нека висока планина. То је била кућа неког Ивановића (он је био старији човјек) и били смо у тој његовој планинској кући.

Да ли се сјећате ко је све учествовао на тој конференцији?

Прилично се сјећам. Поред Јована Мариновића, били смо Андро Ломпар, ја, Блажо Јовановић, Божо Љумовић, Андро Мугоша. Мислим да је био и Чајо Шћепановић. Колико се сјећам, било је привремено покрајинско руководство. Блажа Јовановића и Божа нијесу на суду теретили. Они су се јавили суду у Подгорици. Божо је био емигрирао у Албанију, па се вратио. Онда је у споразуму са Николом Лекићем организовао привремено руководство. Колико се ја сјећам у њему су били Блажо Јовановић, Чајо Шћепановић и Андрија Мугоша.³ Негдје сам читао да је био и Радован Вукановић, а ја се њега уопште у тим контактима партијским не сјећам. Они су ту обојица били у тој кући, гдје је одржаван настајак, али нијесу сједјели. Они су вршили неке послове око обезбјеђења конференције. То су били Андро Мугоша и Чајо Шћепановић, а Блажо је учествовао у раду конференције. Били су, даље, и Ђуро Меденица,⁴ Блажо Орландић (обојица су погинули, био је Блажо неко вријеме на робији, а иначе студирао је у Скопљу), Бранко Драшковић, Марко Радовић.

Да ли је на Конференцији био неко од представника Централног комитета КПЈ?

Није био нико.

² Конференција је одржана у Кучима.

³ О саставу овог Покрајинског руководства подаци су различити.

⁴ Ако се мисли на Ђура Меденицу правника, рођеног 6. маја 1913. из колашинског краја он је жив.

Шта се на Конференцији расправљало?

Још је на Конференцији био Милош Пајковић. Он је био секретар Комитета у Беранама. Били су ту реферати по овим питањима. То су, чини ми се, први пут тако свестрано захваћена била питања, припремљени неки реферати о политичкој ситуацији. Мислим да је Јован Мариновић ту говорио, о организационом питању, синдикалном питању, националном раду, јер послије су о свим тим питањима израђене резолуције. Те резолуције је углавном написао Јован Мариновић. Ми смо их у Цетињу умножили и онда смо их послали организацијама. Ту је изабран нови Покрајински комитет.

Ко је ишао у нови Покрајински комитет?

Ушли су Јован Мариновић, Алекса Ђуфла и ја са Цетиња, даље Блажо Јовановић и Марко Радовић из Подгорице, Сава Ковачевић, Блажо Орландић и не сјећам се више никог. Сава Ковачевић никад није присуствовао састанцима. Није присуствовао ни једном састанку. Наиме, од граховске партијске организације, није нико био присутан конференцији, у ствари они су били у саставу никшићке организације. Ми смо прије те конференције имали једног човјека у Никшићу, јер држање оних који су се вратили из затвора још није било рашчишћено итд. Међутим, граховска организација је убрзо обновила рад и кад су чули да је Конференција одржана написали су једну дописницу нама на Цетиње (не сјећам се на коју адресу). Они сматрају да су већ раније Саву одредили да ради на линији ПК и да ће, уколико је потребно да буде њихов представник у Покрајинском комитету, они одредити другог. То је писао Павле Ковачевић. Кад сам ишао у Никшић послије Конференције (носио сам резолуције, а ишао сам и у Беране, Никшић), пошао сам и до Грахова, али нијесам успио да успоставим везу, јер ови из Никшића нијесу имали везу са граховском организацијом Партијска организација у Никшићу тада није имала никакве везе са граховском. Ја сам онда дошао у Грахово у неку кафану и ту сам питао околу, нијесам могао директно. Имао сам задатак да рашчистим то питање, колико је то било могуће онда. Пошто нијесам успио да опослим, отишао сам за Рисан и у Котор по истом задатку. Углавном без Саве, ми смо се састајали. Овај Алекса Ђуфка, то је брат Косте Ђуфке. Он је, како се оно говорило, имао релативно добро држање — Алекса, млађи брат, приликом оне провале. Углавном, ми тројица смо се састали као биро. Јован је био политички, а ја организациони секретар. Међутим, Алекса је рекао на првом састанку да он не може да буде у том руководству. Као основни разлог навео је да је скоро дошао са робије а да Косто треба да остане још двије године, те с тог разлога не може, јер је приморан да обнови посао радње. Јовану је посебно било стало да га задржи ту и говорио му је да, ако ништа друго, онда да

преузме да ради по Народној помоћи. Он ни то никако није прихватио. Премда не знам шта га је руководило, рекао сам: добро кад човјек не може нећемо ни тражити од њега да ради. Тада је за члана кооптиран Лука Иванишевић (погинуо је приликом узимања Ливна), али је убрзо и он отишао, мислим у Сарајево. Ми смо у међувремену одржали неколико састанака. Поред мене присуствовали су редовно Марко Радовић, Блажо Јовановић и Блажо Орландић.

Какав сте псеудоним имали тада?

Једно вријеме *Рашо*, а касније *Срђа*. Никола Лекић је, колико се сјећам, имао псеудоним *Перо Путник* у том периоду.

Послије ове конференције Ви, као организациони секретар, у којем сте мјестима и за који период успјели да обновите партијске организације, систем провјере држања чланства на полицији и друго?

Тај посао провјере можда није био неко провјеравање преко неких комисија, неко регуларно. То је већ било обављено у периоду до Конференције, било је то урадило Шумско руководство — створило се једно мишљење о држању људи: онај се држао сасвим слабо, онај добро и тако — а онда и у самим организацијама, у самим мјестима. Ја се не сјећам ни једног случаја да смо ми нешто у томе смислу учинили, ја бар да сам учествовао, или да знам за неко повјеравање преко неке комисије. . . не сјећам се.

Колико је трајао процес обнављања партијских организација у Црној Гори послије откривања чланова и организација КПЈ 1936. године?

На томе се радило још у току саме провале. Заправо, још прије Конференције. Шумско руководство радило је у току провале, мада под тешким условима. Оно је било у илегалству, а за њим су вршене сталне протјере и прогони. Партијске организације прво су обнављане на подручју Цетиња и Подгорице. У овом периоду, послије Конференције, и сам сам радио у циљу обнављања и повезивања партијских организација. Поред тога што сам носио ове резолуције, ишао сам у Беране (Иванград). Тамо је постојао Комитет. Био је секретар партијског комитета Милош Пајковић. Из Берана сам отишао у Санџак. Тамо је постојала једна ћелија чији је секретар био Душан Кораћ. Он је био учитељ, завршио је учитељску школу на Цетињу. Са њима сам одржавао састанак, баш у мјесту одакле је он, сада се не сјећам назива тога мјеста. Послије тога сам пошао у Никшић. Било је тамо доста оних који су били у провали, они су били пуштени. Срео сам се са Бошком Лазовићем и разговарали смо. Он није био тада укључен у организацију. Био је један човјек који није био у провали. Не знам тачно како се звао, да ли Илија, нијесам сигуран. Ја сам на њега упућен. Ни тада се није успјело. У Ник-

шићу се формира нека организација, јер није било комитета. У Грахову је постојала та ћелија. У Боки је била. Тамо је био Ђурковић.⁵ У Котору је био Владо Абрамовић, студент. Он је био секретар комитета. Био је Мато Петровић. Не сјећам се састава тог комитета. Онда сам био у Црмници. Највише је чланова из Црмнице. Из самог Бара мало чланова. Ја не знам да ли је из Бара био ко у том периоду у Партији. Наш назив је био Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију. У Санџаку смо имали неку ћелију, уколико смо имали неке везе. Са Косметом нијесмо имали никакве везе. Тамо је постојала нека организација, али није била организационо повезана. Тај процес обнављања настављен је и касније. Дошле су разне партијске незгоде у случају Петка Милетића. Иначе, раније, Петко Милетић је слављен као херој партије.

Током 1937. године и касније какво је било гледање Партије у Црној Гори на Петка Милетића?

Као што рекох, прије сукоба он је био херој Партије. Та заблуда одржала се до сазнања да је у ствари он њен издајник. Јован Мариновић је на Цетиње донио Петкову фотографију са робије. Ја сам то дао неком фотографу Тончију на Цетињу, и он је то умножио. Испод фотографије било је написано: Петко Милетић, познати антифашистички борац осуђен на 7 година робије”. У том периоду радило се на што широј популаризацији Петка Милетића. Касније, када су односи у Партији рапчишћавани, нарочито смо замјерали Јовану Мариновићу. Не зато што је био секретар организације него зато што је дошао са робије и био члан Казнионог комитета, па према томе могао је знати о Петку Милетићу. Браћа Ђуфке са својом групом називали су Јована Мариновића Петковим министром иностраних послова, — разумије се подруљиво. У главном, организација на Цетињу није тада имала везе са Централним комитетом. Главна веза била је са Сремском Митровицом. Чак и резолуције са Конференције Покрајинског комитета послали смо Петку, у Сремску Митровицу. Из Митровице смо добили одговор и неке замјерке на њих. Ми смо се према њима у Митровици односили као према легалном и главном руководству. Међутим, ми нијесмо знали какво је стање у врховима и да ситуација у врховима Партије није била сређена. Ми смо стварно покушавали. Не може се то свести на то да ми нијесмо хтјели. Управо не ми, главни је био Јован Мариновић. Ми смо покушавали преко Париза на неке адресе које је Јован донио са робије да успоставимо везу. Писали смо нека писма да бисмо успоставили везу са Централним комитетом. Међутим, на то није нико одговарао. Ишао сам у Загреб, то је било у јануару 1938. године, јер ми смо слали, за изразу фалсифико-

⁵ Односи се на Николу Ђурковића.

ваних пасоша за Шпанију, фотографије одређених другова из цијеле Црне Горе који су жељели да тамо иду као добровољци (било је и неких који су истјерани из школа). Мој задатак, поред осталог, био је, пошто је била застала израда тих лажних пасоша, бар да се убрза за један мањи број који су се пријавили за добровољце, и онда сам успоставио везу са Триником. Јован Мариновић ме је упутио на њега. Тај Трилника је био на робији. Ту се испоставило да је он провокатор био. Јован ми је рекао да пронађем Јосипа Краша, јер ми смо осјећали да није нешто горе у ЦК у реду, пошто је Краш раније био на робији. А био је тада члан Централног комитета Хрватске, главни уредник листа „Радник”, и у Комори радничкој. Комору су одржали, за разлику од Београда, наши, комунисти. Погрешно би било рећи да је Јован хтио само са Петком да повеже, са Митровицом, нашу црногорску организацију, јер се из ових детаља види се да је он успоставио везе са Централним комитетом. Због тога је требало да се нађем са Крашом, јер се Јован са њим знао. Замолио сам га да нам каже шта има ново, шта се то догађа, не можемо да успоставимо везу итд. Истовремено нас је интересовао један број *Пролетера*, да га добијемо у што већем броју примјерака, јер у њему је био неки допис, не знам ко ми је то дао, један чланчић у којем су помињани неки искључени чланови Партије. Ту су се помињале Ђуфке из Црне Горе који су припадали тој групи и пошто су они тврдили да тај наш Покрајински комитет нема везе, као што је то стварно тачно, као да је то Јован Мариновић измислио то руководство, да нема никакве везе са ЦК и да то уопште не представља партијски изабрани орган. Мени је било нарочито стало да добијемо тај *Пролетер* у којему се они помињу као непријатељи или као фракционаши или нешто тако. Углавном, ЦК је био најбољи доказ за оне на које су они вршили тај штетан утицај да се покаже да то није тачно. У то вријеме баш био је још за вријеме овог Шумског руководства упућен у Црну Гору онај *Мандушић* (псеудоним) Марко Гргуровић, Скако, како су га Лекић и други називали. Ово му је дошло отуда (име Скако) јер је приликом једне потјере скочио у неко буре. Он је прије мене дошао у Загреб, јер је требало да се пребаци у Шпанију, а требало је да се јави Митру Бакићу. А Митар је требало да му пасош прави, тј. издејствује. Међутим, он се јавио полицији у Загребу. Он је сумњао у Николу Лекића зато што је Николи Лекићу ујак био начелник финансијске управе Бановине, а Блажа Јовановића сматрао је провокатором. Блажо му је саопштио нашу одлуку да иде. Онда су биле оне гужве горе у Совјетском Савезу — чистке. Иначе он је (Гргуровић) у том периоду изгледа патио од маније гоњења. Он, умјесто да се јави Митру, пријави се полицији и тамо исприча да је убио неког прије 15 година у Црној Гори па је побјегао по свијету. Као да му је полиција по-

вјеровала, казне га мјесец дана затвора и протјерају га одмах у родно мјесто. У ствари, ја претпостављам да је полиција знала ту ситуацију и да ће он више њој користити, не у смислу да је он био неки полицијски човјек већ ако буде водио борбу против партијског руководства. Баш због тога полиција је жељела да га искористи. То је моја претпоставка. Иначе његов случај том приликом не могу другачије да објасним. То је човјек који са полицијом није имао везе и према томе не може да падне на њега било каква сумња. Иначе, он је учествовао у 13-јулском устанку и храбро се борио. Тако је и погинуо. Иначе, причало се да је Централни комитет био одлучио да га врати у Партију. Међутим, погинуо је негде у околини Јајца прије него му је одлука саопштена. Иначе раније нијесам имао прилике да се сретнем са њим. Срели смо се негде у рату 1942. године кад је вршено повлачење из Црне Горе. Ово сам почео због тога што је Јован Мариновић сматрао, колико су му тада биле познате чињенице, да је Петко Милетић као радник, као стари револуционар, најистакнутија фигура у радничком покрету Југославије и да би требало да он буде руководилац. С обзиром на такво убјеђење, он је чинио све да се Милетић што више популаризује. Он се није само ограничавао на везу Покрајинског комитета са Сремском Митровицом, него је вршен и покушај преко писама, а и ја сам директно разговарао са Крашом. И интересовао се шта се догађа у Митровици. Краш ми је рекао да су тамо нездрави односи. Краш ми је истовремено препоручио да ми радимо колико можемо, а више у вези са Митровицом није ништа рекао, премда је морао знати. Јован Мариновић је знао Горкића. Не знам да ли га је знао лично, али знам да је једном приликом преда мном говорио о Горкићу као опортунисти. Сјећам се, у брошурама „Нови путеви” и Држање пред класним непријатељем” Горкић је величао Милетића. Из тог разлога Јован Мариновић није могао да сумња у Петка.

Пошто нијесте могли успоставити везу са Централним комитетом КПЈ, Ви сте одржавали везу са Милетићем у Сремској Митровици?

У ствари, сви су знали, и остали чланови Пленума ПК. Ми нијесмо постављали неки проблем да ли ћемо или не. Будући да је Јован Мариновић био у Сремској Митровици и да му је била највише позната ситуација тамо, морам да кажем да је он био највише крив за овакво наше држање. Било је најприродније, кад ово кажем, претпоставити да он зна ситуацију у Митровици.

Од Покрајинске конференције у Кучима, управо у вријеме док сте Ви били организациони секретар ПК, гдје се налазила техника Покрајинског комитета и у чему се састојао њен рад?

Да кажем овако: Резолуције смо умножавали на обичном шапирографу.^{9a} Имали смо писаћу машину. Не сјећам се свега тога у потпуности, али знам да је нешто у техници радио Миливоје Булатовић-Боби, иначе студент. Погинуо је у народно-ослободилачкој борби. Касније су прављени покушаји организовања штампарије на Цетињу. Међутим, главне послове у техници обављао сам ја. Давно је то било, па детаља око куцања и умножавања не могу да се присјетим. Сјећам се да је радио Булатовић, студент права. Да се сјећам, није постојао неки технички апарат. Заправо, ту није било неке подјеле послова. При мјесним организацијама налазило се нешто скромне технике. Наводим случај Милоша Пајковића. Заправо, њему је нешто куцано у Среском начелству — тајно, разумије се. О томе је сазнао Саво Брковић, којему је ствар изгледала сумњива. Заправо, то је откривено и Милош је позван на саслушање. Саво је инсистирао и Милош је искључен из Партије због сумњивости. Овим сам хтио да кажем да су коришћене све могућности за куцање и умножавање материјала. Али, неког организованог централизованог техничког апарата при Покрајинском комитету није тада било.

У току 1936. године и касније да ли је било расправа о Скоју у Црној Гори?

Било је ријечи о распуштању Скоја. Баш на основу Горкићеве брошуре „Новим путевима“. Истина, тамо није изричито стајало да се Ској распусти, али на основу свега изложеног дало се закључити да Ској као илегална организација не треба више да постоји. То је било после VII конгреса Коминтерне 1935. године. Ској је постојао у Цетињу, у школама, али он је у ствари нестао провалом 1936. године. Иначе Партија и Ској имали су јако упориште међу средњошколском омладином у Цетињу. Касније, главни циљ био је да се обнове партијске организације и њима је дат приоритет. У међувремену стигла је брошура „Новим путевима“. Међутим, она није имала трајнију посљедицу, јер се касније Ској обнавља у Гимназији и Учитељској школи. Касније је формирано и руководство, односно Покрајински комитет Скоја.

На Покрајинској конференцији у Кучима изабран је нови Покрајински комитет. Да ли су изабрани чланови добили конкретна задужења за рад по секторима?

Не. Заправо, то није било стриктно, али у извјесном смислу постављена су та задужења. Марко Радовић је био задужен за рад у синдикатима. Он је одговарао по том питању. Блажо Јовановић, колико се ја сјећам, није имао неко конкретно задужење. Он се, углавном, највише бавио радом саме организа-

^{9a} Види Јован Р. Бојовић, Писана дјелатност КПЈ у Црној Гори, 1919-1936, Титоград, 1938.

зације у Подгорици. Блажо Орландић био је секретар црмничке организације. За омладину и за Ској тада није био нико задужен.

Постоји један проглас из 1937. године који потписује ПК у коме се осуђује став Нише Милановића, Коста Ђуфке и још неких црногорских комуниста који су дошли почетком фебруара 1937. у Сремску Митровицу на издржавању робије. Какво је било стање у Црној Гори од провале 1936. па до краја 1937. године међу партијским чланством? Да ли је било неслагања и по којим питањима?

Колико је мени познато, када је ова група осуђених Црногораца дошла у Митровицу (а био је то обичај и раније, с обзиром да су они држали тамо све, па су могли и да припреме дочек нових осуђеника), неко је од оних који су били у Митровици из Петковог руководства (Петко није био члан Казнионичког комитета, били су то други) одржао је неки говор поводом доласка црногорских комуниста. У том говору била је нека алузија на њихово држање у току полицијске истраге у Дубровнику. Међутим, на тај говор у име групе Црногораца одговорио је Блажо Раичевић. Он је то мени лично причао.⁶ Кад су они пребачени из Дубровника у Сарајево тужилац Суда за заштиту државе Ђадров био је доктор, а и Блажо је био доктор, па је хтио са њим да разговара на истом нивоу итд., и том приликом разговарали су и о томе држању. Он је рекао да „остави тог Петка Милетића”, „ми знамо то да полиција преузима те мјере” итд., и донио му записник куцани који је био писан од Петка Милетића. Не улазим у то колико је било тачно, али знам да се свашта може исфабриковати, но Блажо Раичевић је био убијеђен да је то истина и да сумња у ту њихову илузију, мада је Блажо имао по нашој оцјени релативно добро држање јер никога није провалио, мислим у полицији кад је био мучен итд. У том одговору није директно поменуо Петка, али је направио неку алузију на њега. Та атмосфера је врло интересантна. Послије, кад су они дошли, поставили су неке комисије за рад за филозофију и Блажа ставе у ту комисију за филозофију — марксизам итд., пошто је био доктор филозофије. Послије сам о томе размишљао. Он долази у сукоб са њима и по неким питањима, а они теже да њега прикажу као да он не зна ништа. Мени се чини, кад то посматрамо — а отприлике знам биографију Блажову а сјећам се тога врло добро јер ми је Иван о томе много причао а и Крсто Попивоца и други — да то и није чудно, јер је Блажо учио марксизам по Марксу и Енгелсу школујући се у Бечу итд., док је овима

⁶ О доласку црногорских осуђеника на челу са Костом Ђуфком у Сремску Митровицу и разговору са затвореницима о држању у току полицијске истраге у Дубровнику и Сарајеву постоје и казивања Коста Ђуфке, Панта Вушуровића и других.

тамо основно био Стаљин: „Основи лењинизма” и „Питања лењинизма”, што је сваки од њих знао. Ја не кажем да у оно вријеме то није било потребно и корисно. Много тога је корисно. Много тога је користило у револуцији итд., али долази сад ту до сукоба. Ту је долазило до честих свађа и сукоба. Међутим, један дио затвореника подржавао је то руководство. Ниша Миловановић је, колико сам ја обавијештен, био иступио из колектива. То ми је познато јер је организација путем писама била обавијештавана о томе. Сјећам се једног писма из тог периода у коме се говорило о Хебрангу као бандиту. Заправо да је неке ствари у затвору ножем рјешавао. Међутим, касније је истрагом утврђено да је био нападнут и да је морао да се брани. Истрага је такође показала да је био противник Милетићевих присташа.

Један дио Црногораца који су се тада налазили у Сремској Митровици није се добро држао пред полицијом. Један од тих је и Косто Ђуфка,⁷ који је у ствари провалио дио организације. Међутим, они нијесу били убијеђени да су издајници, него да су неке ствари морали рећи јер су биле изнуђене. Поред тога, полиција је располагала и документима,⁸ тако да ствар није могла остати тајна. Такође се сјећам да смо добили једно писмо у коме се препоручује раскривавање Блажа Раичевића као непријатеља Партије. Вјерујем да је у том писму био помињан и Ниша Миловановић, премда нијесам сигуран. Поводом тога Јован Мартиновић је у мом присуству написао један циркулар. Тај је циркулар разаслат партијским организацијама. То је урађено, као што рекох, по препоруци и сугестији Казнионог комитета из Сремске Митровице.⁹ Ово Јованово писмо написано је изричито по директиви из Сремске Митровице. Није било прилика, а ни потреба у оно вријеме, с обзиром на околности које сам истакао, да се ствар провјерава.

Како сте одржавали везе са Сремском Митровицом?

Резолуције са Покрајинске конференције послали смо у пакету са дуплим дном. У ствари, то сам ја сам радио. При томе сам настојао да буде што боље технички урађено, премда није било неког посебног разлога за то, јер је организација пријема поште и уопште пошиљки била тако организована да је она долазила у праве руке. Писмо зи Митровице често смо добијали испод поставе у ковертима. Поред тога добијали смо обавјештења на разгледницама које су претходно помоћу топле воде раздвојене. На тако раздвојеној разгледници текст би се ис-

⁷ Косто Ђуфка никога није открио што прије њега није било открито.

⁸ Мисли се на откривање архиве Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију у Цетињу марта 1936.

⁹ Овај документ је сачуван и налази се у Архиву за раднички покрет при Историјском институту у Титограду.

писао тушем, јер се туш не разлива. Разгледница би поново била залијепљена. Иначе, на уобичајеном мјесту за саопштење писало би се неко обично — приватно саопштење. Тако добијену карту такође смо стављали у топлу воду да се одлијепи, односно раздвоји. Иначе обимнији по запремини писани материјал, као резолуције и друго, достављан је, као што рекох, пакетима. Било је случајева да смо између редова обичног писма користили и тајно мастило, а касније би прималац „изазвао” текст хемијским путем. Овакав начин преписке, тајно мастило и слично, није гарантовао коју сигурност, јер је ствар била позната и могла се лако открити. Међутим, стицајем околности до тога није дошло. Били смо доставили Митровици и адресе на које треба слати пошту. То су обично били симпатизери Партије или некомпромтовани чланови. Тада је у цетињској пошти радио Вељко Ускоковић, човјек на кога смо се могли ослоњити и који нам је правио услуге, поред ових сталних адреса.

Послије доласка црногорских другова са робије настала је та полемика око њиховог држања итд. На Цетиње је дошао Косто Ђуфка. Рекао сам да је Алекса, Костов млађи брат, раније дошао. Дошао је и Панто Вушуровић. Од Цетињана били су осуђени само Косто Ђуфка и Панто Вушуровић. Раније сам рекао да Алекса послѣ изласка са робије није хтио да се прихвати рада у Покрајинском комитету. Нијесам сигуран, али ми се чини да је Косто са робије писао Алекси (то закључујем по држању Алексином) и сугерирао му по свој прилици неке ствари које су утицале на Алексино држање. Иначе Покрајински комитет био је заузео став да било какво признање пред класним непријатељем значи истовремено и издају. То се односило не само на терећење других него и на било какво признање. Тада је, у то вријеме у Партији уопште, па према томе и у Црној Гори, вођена борба за бољшевичко, односно димитровско држање комуниста. У наведеној брошури Горкић је посебно подвлачио ту ствар. Дао је неколико конкретних примјера слабог држања. Исто тако Горкић је дао појединачне примјере људи који су погинули пред полицијом а да нијесу ништа казали.

Јован Мариновић, као што рекох, био је на робију. Њега је група Коста Ђуфке назвала министром иностраних послова Петка Милетића. Послије доласка Коста Ђуфке у Цетиње, будући да је Косто знао функције и држање Јована Мариновића у Митровици, а с друге стране та стална популаризација Петка Милетића чији је носилац (популаризације) био Јован Мариновић, долази до сукоба. Браћа Ђуфке, познати као стари комунисти и активисти у радничком покрету (нијесу се ни женили због тога), били су са посебним угледом и утицајем међу цетињским радништвом. Кад се помиње цетињско радништво,

треба имати на уму да се ради о занатском радништву. С обзиром на држање и владање браће Ђуфка они су имали лични углед прије свега код овог радништва. То је то малограђанско схватање једне паланке као што је Цетиње. Увјерење да се човјек мора стојички држати на полицији није могло да продре шире у организације, то је било схватљиво за један ужи круг људи односно активиста. Иначе било је опште увјерење да се под притиском морало признати. Радници и народ су такве људе гледали као страдалнике. Партија је настојала да се слабо држање, односно недосљедно држање, свати као издаја. Међутим, народ то није могао да прихвати. Ово сам хтио да кажем: упркос настојања Партије Косто Ђуфка последије робије у очима цетињског радништва и грађанства није ништа изгубио од свога ранијег угледа. То је све утицало да Косто, а посебно Алекса, који се релативно добро држао, задрже јак углед у народу. Послије покушаја, који је покренуо Јован Мариновић, да се придобије Алекса ми смо и касније настојали да са Костом и присталицама нађемо заједнички језик. Међутим, таква настојања остала су без ефекта. На крају је дошло до цијепања синдикалног покрета, односно синдикалне организације у Цетињу. Заправо, неке синдикалне подружнице биле су уз Ђуфке, односно против Партије.¹⁰ Интересантан је податак да су уз Партију тада били металци и дрводјеље, док су уз Ђуфке били живежарски радници, келнери, бријачи. То није случајно — без обзира на то што су и металци, занатски радници, као и дрводјеље и ковачи, у психолошкој сфери схватања они су ближи правом пролетаријату, па према томе они су стајали уз Партију.

Тада се у Цетињу десила једна афера. То је донекле позната ствар у вези са насљеђем Сава Мариновића, који је био јако богат човјек. Јован Мариновић, човјек који је завршио правни факултет још прије робије, радио је као адвокатски приправник. Његов рођак Саво Мариновић оставио је иза себе од насљедника само жену. Јован Мариновић као адвокатски приправник заступао је ближње рођаке Сава Мариновића и настојао да они учествују у насљеђивању Савове заоставштине. Био је против тога да то припадне само његовој жени. Противници Јована Мариновића користили су се том ситуацијом и прогурали смишљено гласове како Јован жели да то присвоји за себе. Чак, ти гласови нијесу се чујали само у Цетињу него и у Подгорици, а њих су тамо проносили Чејовићи, браћа Пејовићи и др. То је вријеме када је Централни комитет рапчистио случај Петка Милетића и према Петку заузео одређени став. Јован Мариновић у почетку није могао да се помири с тим, и таквим Петковим третманом. Комсија која је водила истрагу поводом Петковог случаја и његових присталица у Црној Гори стављена је под сумњу од стране Јована Мариновића.

¹⁰ Види сјећања Коста Ђуфке.

На челу те комисије налазио се Милован Ђилас. О томе ми је лично говорио Јован Мариновић, премда сам ја био противног гледишта, јер сам био потпуно сагласан са ставом Централног комитета. Интересантно је да је Мариновић био у таквој заблуди, јер треба имати на уму да се ради о једном паметном и интелигентном човјеку, какав је Мариновић у истину и био. Јован је осуђивао мјере које се предузимају против Петка. Све је он то тешко подносио, а с друге стране ова група, да је назovem група ђуфкиста, узимала је као главну мету Јована Мариновића. Користила се, односно служила се разним средствима, а као један од аргумената, односно Јованове недоследности, често је потезан случај са наслеђем Сава Мариновића. Није ми познато тренутно држање по овом случају Покрајинског комитета, јер ми тада са њим нијесмо имали сталне контакте. Искрено сам савјетовао Мариновићу да се без обзира на увјерење повуче.

Раскринкавање Петково у Црној Гори почело је у љето 1938. године.¹¹ Међутим, у реферату Блажа Јовановића на Оснивачком конгресу Комунистичке партије Црне Горе каже се да је то било почетком 1938. године, односно да је тада Ђилас дошао у Црну Гору по Петковом случају.¹² Међутим, Ђилас је дошао касније, као што рекох у току љета. Тога се сјећам и по томе што сам га ја лично сачекао у Цетињу. Послије доласка Ђиласовог одржан је састанак Покрајинског комитета — такозваног крњег комитета. Састанку су присуствовали Јован Мариновић, Блажо Јовановић, Марко Радовић, Кађа Петричевић и Блажо Орландић. Састанак је одржан у кући Кађе Петричевића у Цетињу, у Иванбеговој улици. На састанку Ђилас је изнио случај Петка Милетића. На састанку Мариновић није дискутовао, премда се знало да он не може прихватити одмах и на пречац, односно промијенити мишљење о Петку Милетићу.¹³

У вријеме тих фракција у Цетињу, односно присталица браће Ђуфка и његових противника, дошло је до расцјепа у радништву. Присталице Ђуфкине назвали су себе Доњи дом, а њихове противнике Горњи дом. Доњем дому полиција је одобравала приредбе и скупове. Овим нећу да кажем да су они били у служби полиције, али полиција је знала ситуацију и жељела је да се њима индиректно послужи.

На састанку Покрајинског комитета Ђилас се интересовао о Ђуфкама. Поводом тога ја сам позвао Коста, који је дошао на разговор са Ђиласом. Том састанку, односно разговору између Ђиласа и Коста, присуствовао је и Јован Мариновић. Како ми је о томе причао Јован Мариновић, Ђилас је том приликом

¹¹ Исто.

¹² Исто.

¹³ Исто.

Косту рекао да је његово држање било ипак болшевичко, у односу Меха Курте. Овај Курте је био члан Покрајинског комитета за Босну и Херцеговину.

Касније смо у Подгорици одржали једну конференцију која се не може назвати покрајинском, јер нијесу бирани делегати. Тој конференцији, поред мене и Јована Мариновића, присуствовали су Блажо Јовановић, Саво Брковић, вјерујем и Марко Радовић да је био, Блажо Љумовић, Периша Вујошевић, Владо Дапчевић и Јанко Лопичић. На тој ванредној конференцији, како смо је ми тада назвали, Јован Мариновић је затражио да он не буде више секретар, него да се изабере Привремени покрајински комитет са сједиштем у Подгорици. Мариновић је предложио да у комитет будемо ја и Јанко Лопичић који је живио на селу. Предложени су још Саво Брковић и Периша Вујошевић. Ова четворица предложених требало је да сачињавају биро Покрајинског комитета — привременог. Мени је било јако незгодно, с обзиром на сједиште бироа за које је одређена Подгорица. Но, ми смо радили колико смо могли. Ова ванредна конференција одржана је 1939. године. Мислим да је то било у марту мјесецу, поред осталог и стога јер у Подгорици бијаше још хладно. Али сигуран сам да је то била прва половина 1939. године

Нешто касније дошло је до познатог савјетовања, односно до Земаљске конференције под Шмарном Гором. Савјетовање се одржало у јуну, а познато је као мајско савјетовање. На то савјетовање из Црне Горе позвани су да присуствују Блажо Јовановић и Периша Вујошевић. Док су се вратили Блажо Јовановић и Периша Вујошевић са савјетовања испод Шмарне Горе, у међувремену је наш биро одржао неколико састанака. Блажо Јовановић на тим састанцима није рекао оно што је мени Саво Брковић говорио. Блажо ништа није говорио, иако смо га ми сматрали мандатором. И он је, као што рекох, присуствовао тим нашим састанцима. Основни задатак састојао се у томе да се припреми Покрајинска конференција. Послије извјесног времена у Црну Гору је дошао Иван Милутиновић. Покрајинска конференција одржана је 1939. године на Врањичким њивама. Конференција је радила у кући неког Вучинића. Конференцији је присуствовао Иван Милутиновић.

Кога се још сјећате од присутних на Конференцији?

Присуствовали су Иван Милутиновић, а Конференцијом је руководио, односно председавао јој, Ђуро Чагоровић. Од осталих се сјећам: Блажа Јовановића, Божа Љумовића, Сава Брковића, Перише Вујошевића, Јанка Лопичића, Бранка Петричевића.

Да ли је неко од Которана присуствовао и да ли је било жена делегата на Конференцији?

Од Которана се не сјећам никога, а жена није било на Конференцији.

Која су основна питања доминирала у раду Конференције?

То је Седма покрајинска конференција. Као и на осталим конференцијама те врсте, расправљало се о свим партијским питањима са подручја Покрајинског комитета. На Конференцији је донесена резолуција. Колико сам сигуран, била је само једна резолуција. За разлику од ранијих конференција, које су доносиле посебне резолуције за сваку област политичког дјеловања. На Конференцији је донесена одлука да се бојкотују браћа Ђуфка и Ђуро Павићевић. Могућно је да су овакве одлуке донесене и за људе сличног држања из осталих мјеста, али не могу да се сјетим. Међутим, за ову тројицу сам сигуран, јер су сва тројица са Цетиња. Сјећам се једног детаља који је мало комичан. У Црмници је живио Илија Поповић. Пет-шест година овај Поповић је лежао непокретан у својој кући у Брчелима. Био је интелектуалац. Мислим да је био инжењер економије. Овај Поповић је имао своју групу на коју је вршио одређени утицај. У појединим питањима сукобљавао се са Блажом Орландићем. По том послу био сам одређен да идем у Црмницу што сам и урадио. Овај се случај десио прије, управо у вријеме кад сам био организациони секретар Покрајинског комитета, па се сјећам да је на крају резолуције коју смо донијели на Седмој конференцији стајало отприлике и ово: Упозорава се симпатизатор И. П. да престане са разбијачком политиком. Могућно је и врло вјероватно, дакле, да он није био члан Партије, то из разлога што се тврдо сјећам да је стајало „симпатизер“, а било би нормално да се, уколико је био члан Партије, каже „члан Партије“ или „бивши члан“. Биће најсигурније да није био организован. Под иницијалима И. П. подразумијева се Илија Поповић из Црмнице.

Никола и Ристо Лекић у вријеме провале, као што је познато, били су емигрирали. Касније, кад је опасност прошла, они су се вратили. Преко неких веза успјели смо да издејствујемо да се Никола Лекић мимо полиције пријави суду. Ово је рађено из разумљивих разлога, с обзиром на разлику у поступцима суда и полиције према политичким незадовољницима. Лекић је осуђен на двије године затвора. У затвор је отишао са увјерењем да су Ђуфке одани и поштени људи.

Послије повратка из затвора ми смо жељели да искористимо Николин ауторитет и искуство. Треба имати на уму да се ово догађа после VIII покрајинске конференције, када је лично Тито поставио питање постојања „два дома“ на Цетињу, заправо лично се залагао да такво стање међу цетињским радништвом треба ликвидирати. С обзиром на стање Партије

и број присташа браће Ђуфке, партијска организација није била у стању да то сама ријеши. Ђуро Павићевић, који је тада био позван на војну вјежбу, иначе један од бојкотованих Цетињана, обавијестио је путем дописне карте организацију да ће послје повратка са вјежбе настојати да се стање у синдикатима ријеши. Ову Ђурову намјеру пренио нам је Богдан Лаковић, члан Мјесног комитета партије у Цетињу, иначе лимарски радник (погинуо на Пљевљима 1. децембра 1941. године). Још прије бојкота ја сам са Ристом Лекићем ишао код Коста Ђуфке и разговарали смо о томе како да се ријеши питање постојања „два дома”, односно да се ликвидира такво стање и створе односи онакви у какве их је Партија довела. Косто је донекле био попустљивији и разумнији приликом тих разговора. Међутим, млађи његов брат, Алекса, постао је неумољив.

Послје обавјештења о Ђуровом писму то питање поново је покренуто и расправљано на састанку Мјесног комитета Цетиње, односно на састанку бироа Мјесног комитета. Никола Лекић је вјеровало у Павићевићеву добру намјеру, јер га је знао као старог члана Партије и једног од партијских функционера у Цетињу, па је настојао да се та ствар што прије ријеши. Међутим, он није могао разговарати ни са Ђуром ни са Ђуфкама, нити прибавити њихово мишљење, јер су ови били бојкотовани. Никола је на овом састанку покренуо питање могућности, супротно закључцима Покрајинске конференције о бојкоту, да разговара са Ђуром Павићевићем. Биро Мјесног комитета прихватио је такво рјешење, односно такву могућност. Богдан Лаковић и ја организовали смо састанак између Лекића и Павићевића. То се држало у тајности и о састанку није нико знао осим нас неколицина. Разговор између Лекића и Ђура Павићевића трајао је једну ноћ. Разговарали су у кући Рада Машова Ђеранића (овај Ђеранић је био обућарски радник). О резултату тога разговора на моје питање Лекић је одговорио: „Ми смо два свијета”. Он се и сам увјерио да је могућност некакве заједничке сарадње била потпуно илузорна. Ово ћу да истакнем због тога да се донекле види колико је било стало партијској организацији Цетиња да се стање у радништву ријеши на задовољавајући начин. Међутим, касније, када је избио спор између партијске организације у Цетињу и Покрајинског комитета за Црну Гору, овај разговор нам је приписиван као изузетни гријех. То је касније урадио и сам Централни комитет. Говорило се и у Централном и у Покрајинском комитету да је то капитуланство пред непријатељима Партије. Ово донекле изуструје заостреност, строгост, а и принципијелност и бескомпромисност Партије у то вријеме.

Такође се сјећам да је на Седмој покрајинској конференцији сачињен преглед броја и социјалног састава партијске организације у Црној Гори, односно на територији Покрајинског ко-

митета. Велика је штета што ти прегледи нијесу сачувани. Поред осталог, прављен је и преглед партијског стажа и др.

Конференција је изабрала нови Покрајински комитет у саставу, уколико се сјећам: Божо Љумовић, Саво Брковић, Благо Јовановић, Кађа Петричевић и др. Сједиште Покрајинског комитета изабраног на овој конференцији било је у Подгорици, као и привременог комитета који је радио до избора новог. Не могу да се сјетим, али ми се чини да је Конференцији присуствовао и делегат из Пећи. Међутим, не могу да се сјетим свих делегата. У књизи Батрића Јовановића то је донекле реконструисано, али ми се чини да то није урађено у потпуности, јер се то радило на основу казивања узетих послџе више година. У Покрајинском комитету било је више другова, премда не могу свих да се сјетим. Знаи, кад је извршено његово конструисање, да је Божо Љумовић био политички секретар, а Саво Брковић организациони.¹⁴ За њих двојицу сам у потпуности сигуран.

У Покрајински комитет изабран на Седмој конференцији 1939. године Јован Мариновић није изабран.

Да ли је на Косову и Метохији било неслагања у случају Петка Милетића?

Било је. Тамо је живио Петков брат, који је касније погинуо као командант Санџачке бригаде. Затим је у Пећи живио Петар Радовић. Нијесам живио тамо, али колико је мени познато њих двојица нијесу прихватили став Централног комитета КПЈ у односу на Петка Милетића. Перо Радовић и Петков брат због тога су и искључени из Партије. Мислим да је на истој линији била и Бојана Ивановић, жена Петковог брата, и још неколико људи, тако да је и на Косову и Метохији постојала Петкова група. Њихов случај није расправљан на нивоу Покрајинског комитета за Црну Гору, али изгледа да су били тамо бојкотовани.

У периоду до Покрајинске конференције 1939. године да ли је и колико рађено на обнављању скојевске организације у Црној Гори?

Не могу тачно да се сјетим кад је почео организовани рад Скоја за период који Вас интересује. Знаи то да до 1937. није урађено ништа, па не бих био сигуран ни за 1938. годину. Међутим, тек послџе ове ванредне конференције Покрајинског комитета, о којој сам раније говорио, почео је интезивнији рад у том смислу. Сјећам се да је тада нешто око Скоја радио Слободан Шкеровић. Иначе, он је био искључен из Партије, и ко га је ангажовао у том послу није ми познато. Мислим да

¹⁴ На Покрајинској конференцији у Врањинким Њивама за политичког секретара је изабран Божо Љумовић, а за организационог Благо Јовановић.

је то било у Београду, односно да га је неко отуда ангажовао. Шкеровић је одређен за тај рад јер је и раније био скојевски руководилац. Мени изгледа да га је за рад у Скоју у овом периоду ангажовао Иво Лола Рибар. Ово не тврдим, али ми је познато да је Шкеровић радио са омладином последице ванредне конференције са почетка 1939. године. Када је Будо Томовић преузео послове омладине и Скоја, односно послове око рада са омладином, не могу да се сјетим. До ванредне покрајинске конференције, или савјетовање како га неко назива, могу да тврдим да при Покрајинском комитету није постојало неког органа или комисије задуженог за рад по питању Скоја, односно омладине. Касније је те послове водио Будо Томовић, које је истовремено био и члан Мјесног комитета Партије у Подгорици. Приликом једног сусрета са Савом Брковићем у Подгорици обавијештен сам да је постојала тада комисија (или, како се другачије називала, привремено руководство Скоја) и да је тек на Четвртој покрајинској конференцији Скоја изабран Покрајински комитет Скоја, а до тада је радило Привремено руководство.

Гдје је одржана ова конференција Скоја?

Не сјећам се села, али је Конференција одржана негдје у околини Спужа, јер сам лично присуствовао као члан Покрајинског комитета Партије, тој конференцији. Конференција је одржана, као што рекох, у једном селу, биће у Пиперима, у љето 1940. године, вјероватно да је то био јул мјесец.

Да ли се сјећате ко је присуствовао Конференцији, односно колико је било делегата?

Не сјећам се свих. Сјећам се да је Конференцији преседовала Милева Вуковић. Сјећам се да су ту били и Будо Томовић, Ђина Врбица, Ђоко Вујошевић, Ранко Чекић, који је истовремено био секретар Среског комитета Скоја у Цетињу, Милија Лукић, радник. Нијесам сигуран, али ми се чини да је био и Милан Петричевић, сељак, који је погинуо у рату. Чакић је тада био студент права. Конференција је трајала свега један дан. Конференцији је присуствовао представник ЦК Скоја.¹⁵ Међутим, није ми познато у којем својству је присуствовала Милева Вуковић, која је водила Конференцију. Милева је живјела у Пећи. Не могу да се сјетим осталих учесника, али знам да их је било из свих срезова или скоро из свих срезова Црне Горе. На Конференцији је Будо Томовић поднио извјештај о раду и стању скојевске организације у Црној Гори. Реферат се протезао од периода распуштања па преко обнављања скојевских организација до дана одржавања Конференције. Послије главног реферата остали делегати подносили су извјештаје о раду скојевских организација на подручју

¹⁵ Види: Јован Р. Бојовић, Напредни омладински покрет у Црној Гори 1918-1941, Титоград 1976.

својих срезова. Такође су расправљана и нека организациона питања, као и односа скојевске и партијске организације. Пренесене су и неке директве Централног комитета Скоја, односно вршено је њихово разрађивање. На крају изабран је Покрајински комитет Скоја Колико се сада сјећам, поред Буда Томовића, у руководство су изабрани: Ђина Врбица, Ђоко Вујшевић и други. На жалост, свих имена не могу да се сјетим.

Да ли су извјештаји Покрајинског комитета Скоја за Централни комитет Скоја достављали преко Покрајинског комитета Партије?

О томе ми није ништа познато. Док сам ја био у бироу Покрајинског комитета Партије тога није ни било, а за касније не знам. На VII конференцији ја сам изабран за члана пленума Покрајинског комитета, а сједиште бироа било је у Подгорици. Самим тим био сам мање у могућности да пратим те свакодневне послове и рад бироа.

Од Вашег доласка 1936. године у Црну Гору па на даље познато је да сте се професионално бавили партијским радом. Да ли сте добијали какву надокнаду — плату?

Нијесам. Иначе ја сам релативно добро био материјално обезбијеђен, али ни они другови који су стајали лошије од мене нијесу имали никакву новчану помоћ, изузев ако се није радило о путним трошковима за разне партијске задатке. Али постојала је извјесна помоћ за поједине случајеве, када неко због политичких разлога изгуби службу и слично. Био је формиран познати партијски фонд и из тих средстава дијелили смо извјесну помоћ. Знам да смо Јовану Мариновићу, који је остао без посла, давали одређену помоћ прилично дуго вријеме, премда та помоћ није била одређена и стална.

Колика је била висина партијске чланарине у Црној Гори и како се она прикупљала?

Чланарину су прикупљали секретари ћелија и достављали је комитету. С обзиром на мали износ те чланарине, та су средства трошена искључиво за потребе мјесних комитета. Средства су добављана путем добровољних прилога, преко такозване Народне помоћи, која је организовано функционисала. Међутим, партијски апарат од тих средстава није узимао за себе, већ су та средства ишла као помоћ политичким жртвама режима. Из тих средстава слата су извјесна средства политичким осуђеницима, њиховим породицама, а касније и добровољцима и учесницима у шпанском грађанском рату. Прикупљање добровољних прилога у цетињском срезу ишло је релативно добро. Оно се није састојало само у новцу него и у осталим добрима, као храни, одјећи, обући и томе слично. За рад по Народној помоћи док сам се ја налазио у Покрајинском комитету, жељели смо да задужимо Алексу Ђуфку. Међутим, он је то одбио. Премда се једно ври-

јеме бавио тим пословима, иако је одбио да уђе у биро. Послије Алексе те послове је водио, колико сам сигуран, Лука Иванишевић који је био кооптиран, а једно вријеме и Андро Ломшпар, члан Мјесног комитета партијске организације Цетиње.

Током 1935. и 1936. године у неким документима као руководилац Народне (Црвене) помоћи помиње се „Перса“ Да ли знате ко се крије под тим псеудонимом?

Претпостављам да је то неко из ранијег периода.

Чији је псеудоним „Данило“? Он се помиње 1940. године. Овај Данило био је у партијском руководству у Србији, а хапшен је 1936. године. Био је кандидат за члана Централног комитета Скоја, а иначе је по националности Црногорац.

Није ми познато.

За период од 1936. године па до повратка емиграције на челу са Б. Љумовићем из Албаније, како је Покрајински комитет, односно Привремени комитет, оцјењивао њихов поступак?

Емиграција није истовремено изведена Штавише, Божо Љумовић се био вратио из Албаније када су браћа Лекићи емигрирали за Албанију. Што се тиче Љумовића и Брковића, ми смо схватили оправданост њиховог бјекства, јер је била велика потрага полиције за њима и они су то морали да ураде.

Које је све конкретне акције предузимао Покрајински комитет за одашиљање добровољаца у Шпанију?

То је било у вријеме такозваног Шумског руководства. Тада сам обављао дужност секретара Мјесног комитета на Цетињу. Мјесни комитет није ништа знао о томе. Сјећам се, једном приликом, када сам ишао на свадбу једном свом рођаку, на путу за Метеризе, гдје се одржавала свадба, у аутобусу сам видио Љуба Вушовића. Касније сам сазнао да је он био главни организатор цијеле акције одашиљања. Иначе. Вушовић, са којим сам се од раније добро познавао, није ми о томе рекао ни једне ријечи. Напомињем један детаљ који наводим као интересантан. Ми смо у Цетињу имали везу са Стевом Добрковићем, који је био секретар помоћника бана Зетске бановине, а на то мјесто поставио га је ујак му, неки стари Ђурашковић. Овај Добрковић био је симпатизер Партије и истовремено студент права. У својству секретара он је отварао пошту која је стизала на помоћника бана Зетске бановине, тако да смо преко овог човјека благовремено обавјештавани о намјерама полиције, јер је помоћник бана био директно везан за послове полицијске природе. Овај Добрковић ми је једног дана лично рекао да је из Београда, из Министарства унутрашњих послова, стигао телеграм у коме се говори да црногорски комунисти припремају одлазак већег броја добровољаца у Шпанију. У истом телеграму је стајало да ће на црногорско

приморје пристати један француски брод који треба да прихвати добровољце и превезе их у Шпанију. Посебно је скренута пажња од Министарства унутрашњих послова из Београда да се таква, односно та акција спријечи. Сигурно се сјећам да сам то од Добрковића сазнао прије него што сам био обавијештен о тој намјери, односно одласку добровољаца као члан, односно секретар Мјесног комитета, по партијској линији. Живим при увјерењу да је полиција на неки начин сазнала ову ствар прије и да црногорска организација није крива за њену Провалу, како се тада говорило. Управо, тада се тврдило да је ствар проваљена због тога што није била довољно конспиративна већ да су добровољци пјевали и јавно говорили о намјери и путу. Из свега овога недвосмислено произлази да су власти биле благовремено обавијештене и да су могле несметано спријечити ову акцију. У то вријеме дјеловало је привремено покрајинско руководство Партије на челу са Блажом Јовановићем. Вјерујем да су они били обавијештени о томе. Иначе, партијска организација Цетиња није значајноимал никакве везе са том акцијом. Колико се мени чини, ту је вршено појединачно обраћање добровољцима.

Како је била организована партијска техника у том периоду Покрајинског, окружних, односно мјесних комитета КПЈ у Црној Гори?

Ја сам о томе већ дјелимично говорио, с обзиром на средства и могућности, тада није постојао неки одређени технички апарат при Покрајинском комитету. При томе треба имати у виду да се ради о периоду послје провале, када је похапшен велики број људи — комуниста из Црне Горе. Затим послје повратка из затвора извјестан број људи због држања у затвору није се касније укључио у рад, тако да је то једно вријеме превирања организационог сређивања. Од провале па до краја године, а добрим дијелом и у првој половини 1937, тешко да се долазило и до средстава за Народну помоћ, јер је био слаб одзив из једноставног разлога што су људи били уплашени. Такође је било тешко подмлађивати организацију и примати нове чланове, опет из истог разлога. У провали је страдао и дио техничког апарата. Иначе, при мјесним комитетима, као и при Покрајинском комитету, налазило се нешто од те технике. Касније су прављени покушаји да се набаве боља техничка средства. Ја се сјећам да сам тим послом долазио у Београд и да ми је том приликом Чиле Ковачевић предао један гештетнер који сам пренио у Црну Гору. Заправо, биће да сам долазио неким приватним послом, јер се сјећам да Чиле Ковачевић није знао у каквом својству долазим па ме је једноставно замолио да му направим ову услугу. Тај гештетнер сам донио у Цетиње, одакле је пребачен у Подгорицу. Колико се сјећам, на том гештетнеру је рађено и са њега смо добијали материјале. Године 1940. успио сам на Цетињу да про-

нађем једну штампарску машину. То смо купили од неког радника који се њоме није служио. За рачун Партије, ту машину за 500 ондашњих динара купио је Душан Вукчевић, радник. Машину смо купили код неког Марковића, власника браварске радње. Душан Вујановић, који је радио у државној штампарији у Цетињу, и неки Церовић, који је радио у приватној штампарији Марка Вујовића, крали су слова за комплетирање ове наше штампарије коју смо купили. Захваљујући томе, прикупили смо довољно слова да се могла сложити једна страница летка. Ђоко Вукчевић, брат овога Душана који је купио машину направио је ваљак. Заправо, он је направио више тих ваљака. На томе је највише радио Стево Лопичић. Лопичић је радио у штампарији и био нека веза са нама, јер је штампарија била смјештена у селу. Са њим је радио и Јово Капичић. Још од раније су постојала упутства Централног комитета о раду и чувању партијске технике. По тим упутствима техничка средства нијесу смјела бити на једноме мјесту. Тако смо и ми радили. Слова од машине послуже обављених послова враћана су у Цетиње и држана — тј. чувана — у кући неког ученика Учитељске школе Вукотића. Полиција је ушла у траг тим словима Грешком ових другова, слог није био растављен. То је била друга страна прогласа Централног комитета против рата. Тај је слог покушао да склони испред полиције Мирко Калезић. Међутим, у журби, слог му је испао у дворишту, али је срећна околност била то што је у тој истој згради становао неки Вукчевић, графички радник, који није био члан Партије. Он је нашао тај слог и кад је видио његову садржину раставио га је и бацио у клозет, тако да је полиција пронашла само ваљке и кутију у којој су држана слова. Дио заплијењених ствари од штампарије цетињска полиција је послала на експертизу. Из Београда је јављено да је то покушај организовања штампарје, јер на основу материјала другачије се није могло ни закључити. На овој штампарији, која се налазила, како рекох, у селу, умножен је само онај проглас Централног комитета против рата. Ово из разлога што је поново требало набавити слова и ваљке, а нијесмо стигли да то урадимо.

Приликом припрема за парламентарне изборе 1938. године да ли је Партија у Црној Гори покушала да сарађује са грађанским Партијама?

Јесте, Покрајински комитет је активно учествовао у предизборним припремама. Вршени су разни облици сарадње са опозиционим партијама. Углавном се полазило са линије Народном фронта, уз обавезно вођење рачуна о личности и особинама кандидата. Имали смо неколико личних састанака са представницима опозиционих група. Тада је у Црној Гори био и Иван Милутиновић (у том периоду он се највише ангажовао на подручју подгоричког и колашинског среза). На изборе смо иступили са

Радничко сељачким листом која је била везана са опозиционом листом на челу са Мачеком. Имали смо и своје кандидате. Поред Блажа Јовановића у срезу подгоричком, био је кандидат на нашој листи Стево Машановић у срезу цетињском. Иначе у срезу цетињском кандидовао се и Секуле Дрљевић. Но, упркос томе што смо сарађивали са опозицијом ми смо истакли Машановића као кандидата Партије. Замјеник овог Машановића био је неки радник Вуковић. У току агитације агитовали смо за свога кандидата али при томе нијесмо ишли против Дрљевића. Секуле је сова. Не сјећам се сасвим сигурно колико је добио Машановић. побиједио у цетињском срезу, јер је добио потребну већину гласова. О томе вјероватно постоје подаци, али ми се чини да је добио до неких 350 гласова. Свакако вјерујем да Дрљевић није био кандидат или да смо ми ишли против њега, Машановић би добио више гласова. Како је у то вријеме постојао кандидат за варош Цетиње и за срез Цетиње, партијска организација није имала свога кандидата за варош, премда је на федералистичкој листи кандидовала Сава Милуновића. Милуновић је био у ствари неки далеки присталица Федералистичке странке, а са нама је више био у добрим личним односима, тако да смо могли извршити утицај на њега.

На демократској листи у Цетињу тада се кандидовао адвокат Нико Јерговић, који је некада био симпатизер Партије. Јерговић је био хапшен 1936. године. По његовом схватању он је тиме био понижен, а био је и љут на Коста Ђуфку који га је изгледа и провалио. С обзиром на познату ситуацију међу радницима у Цетињу присталице Коста Ђуфке одбили су да помажу нашег кандидата, односно Сава Милуновића, него су кандидовали и помагали Ника Јерговића. И, разумије се, цијела та фракција гласала је за Јерговића. Међутим, то није много значило, с обзиром да је Цетиње било центар управних власти у бановини не би промијенило много ствари да су сви гласали за једног од кандидата, јер се унапријед знало да ће тамо добити већину Никола Зубер као режимски човјек, јер Покрајински комитет није био заузео став да за случај немогућности кандидовања својих људи помаже неког кандидата из опозиционе партије. Из цетињског случаја знам да за опозиционе кандидате нијесмо агитовали, а нијесмо ни били противу њих. Једноставно, жељела се постићи толерантност и то је сигурно испало на нашу штету.

Колико Вам је познат рад д-ра Радоја Вукчевића?

Нијесам био у прилици да са њим одржавам непосредни контакт. О њему знам више по чувењу и причању других. Знам да је био комуниста и да је писао брошуре. Међутим, касније се потпуно пасивизирао. Не знам, и не могу да тврдим, да је он икада прешао на против комунистичке позиције. Изузимајући његов рад у њемачкој агенцији Ферст-биро у Београду, коју је засту-

пао као адвокат. Овај биро није се бавио само пословима туризма и трговине него и политичком пропагандом. Сама та чињеница била је довољна да компромитује дра Вукчевића. Познато ми је да је учествовао као бранилац комуниста на судским процесима. Познат је онај случај у селу Сеоцима у Црмници када је дошло до туче између народа и полиције која је била дошла да хапси Риста Лекића. Ту је било и мртвих и рањених са обадвије стране. Актери догађаја били су похапшени и доведени на суђење у Цетиње. Између осталих адвоката, другове из Црмнице заступао је врло успјешно др Радоје Вукчевић. Том приликом је изговорио тешке ријечи оптужбе против режима, поступака и бруталности полиције.

Да ли Вам је познат разлог због којег је Вукчевић искључен из Партије?

Није ми познат.

До кад је остала подвојеност међу синдикалним организацијама у Цетињу?

Ћуфке су окупљали људе који су имали доста слабо држање на робији и један број бивших чланова Партије. Та подвојеност у радничком покрету Цетиња, односно међу радништвом Цетиња, трајала је све до почетка јулског устанка 1941. године. Бојкот према овој групи није скидан за цијело то вријеме. Према да је један дио њих прикључио устанку 1941. године и учествовао у њему, руководећи се ранијим ставом вјерујем да нико није разговарао са Ћуфкама и да им нико није дао неку оријентацију у том погледу. Међутим, они су убрзо послје устанка били похапшени и интернирани. Чуо сам да су поручили Ћуфке из затвора, односно из логора, да сва своја добра — имали су су куће на Цетињу стављају на располагање Партији.

Да ли Вам је познато да је постојало неслагања и међу партијским чланством и у другим крајевима Црне Горе од 1936. године па до устанка 1941?

Познат ми је подгорички случај. На истој линији тамо је био Ђоко Чејовић, Баžo Раичевић, браћа Пејовићи. Блажу Раичевићу су посебно замјерали што се у једној кафани, када се срео са Ђоком Чејовићем, руковао са њим и једном његовом групом која је била истих увјерења. Његов је гријех у томе што се није демонстративно понио, јер се у оно вријеме и најмања ситница или пропуст узимала као гријех, јер прије свега морало се бити досљедан у питању партијске дисциплине. Иначе, у подгоричком случају тај конфликт није био толико изражен као у Цетињу, јер подгоричка група није имала толики утицај на радништво како је то био случај у Цетињу.

У вези са Петком Милетићем и његовим случајем гдје се највише испољавало неслагање на подручју Покрајинског комитета?

Мени се чини да је то најизраженије било у Пећи. Што се тиче Јована Мариновића, независно од тога што му неке ствари нијесу биле јасне у почетку, он није испољавао неко изразитије неслагање у том случају и био је у основи на линији Партије, односно на линији Централног комитета. Колико се сјећам, у подгоричком и цетињском срезу није било неких особитијих тешкоћа у вези са политичком ликвидацијом Петка Милетића. Свакако, било је појединаца који су му нагињали, али неке групе која би организовано дјеловале нијесу постојале.

Како су текле припреме за Покрајинску конференцију из 1940. године у Барама Жугића?

Претходно су у свим срезовима Црне Горе одржане партијске конференције¹⁶. То знам бар из ситуације цетињског среза, јер поред тога што сам био члан пленума Покрајинског комитета био сам истовремено организациони секретар Мјесног комитета КПЈ Цетиње. Никола Лекић тада је био политички секретар у Цетињу. Ми смо одржали среску партијску конференцију. То се, истина, радило у вријеме страха, јер је постојала могућност да сваког дана комунисти буду интернирани, односно одведени у такозване радне логоре. Поред тога, то је вријеме када су извођене демонстрације и остале акције Партије у циљу побољшања економског статуса народа. Исто тако то је вријеме лансирања неправилне паролe о демобилизацији у случају рата. У таквом стању један дио другова, заплашен полицијом, у то вријеме живио је у илегалству. У илегалству или, у бољем случају, полулегално.

Цетињској среској конференцији присуствовало је 14 делегата. Тој конференцији Никола Лекић, секретар Комитета, и Богдан Лаковић, члан бироа истог комитета, присуствовали су из илегалности — дошли су на конференцију из илегалности. Конференција је одржана у Бјелошима, у једној сеоској кући. Колико сам био обавијештен, будући да је у том периоду партијска организација већ била обновљена, сличне конференције одржане су и у осталим крајевима Црне Горе. На тим конференцијама на 50 чланова бирао се један делегат, а преко 50 два, на 100 три итд. Цетињска организација изабрала је два делегата за VIII покрајинску конференцију, јер је бројала преко 50 чланова Партије. Колико се сјећам, у то вријеме у срезу цетињском било је негдје око 70 чланова Партије. Циљ среских конференција није био само у томе да се изаберу делегати за Покрајинску конференцију већ се на њима расправљало о свим областима партиј-

¹⁶ Види: Јован Р. Бојовић, Покрајинска конференција КПЈ за Црну Гору 1940. године, Титоград 1980.

ског живота и рада на дотичној територији. По одређеним областима на конференцијама су подношени извјештаји. Та су питања била мање-више устаљена, а односила су се на политичку ситуацију, организационо питање, Народну помоћ, рад по омладинској линији, рад међу женама и томе слично. Конференција за срез цетињски имала је такав карактер. Аналогно томе, претпостављам да је такав и сличан случај био и у осталим срезовима на подручју Покрајинског комитета.

Среској конференцији на Цетињу присуствовао је Иван Милутиновић. На Конференцији је дошло до сукоба између Ивана Милутиновића, с једне стране, и Николе Лекића и Богдана Лаковића, са друге стране, у вези са избором Лазара Ђуровића за делегата. Милутиновић је инсистирао на његовом избору. Међутим, ова двојица су се противила. Делегати цетињског среза подржали су Лекића и Лаковића. Свој став образлагали су тиме да Лазар, иако стари члан Партије, није долазио на састанке организације. Исто тако по ондашњој нашој оцјени вјеровало се да је он био често нереалан у процјени политичке ситуације. Ђуровић је тада радио у својству управника набавно-продајне задруге „Селачка самопомоћ”, која је била солидно организована и имала широку мрежу својих пословних дјелова на територији Црне Горе. То је био, изгледа, и главни разлог да се Милутиновић заложује за Ђуровића, јер је ваљало да о раду те значајне задруге на VIII конференцији реферише неко ко је био најпуњенији, а то је био у истину Лазар Ђуровић. Ми смо у Цетињу сматрали да њега може да позове Покрајински комитет и да по тој основи присуствује Конференцији, али не и као делегат партијске организације. Сјећам се да сам лично у свом реферату о организационом раду Цетиња истакао да Ђуровић по неким својим гледањима и држањима не би требао да буде чак ни члан Партије. То, као и гледање осталих другова, обавезивало нас је да се супротставимо овом Милутиновићевом предлогу, јер би у противном изгледало да скачемо сами себи у уста. Када је дискусија добила толико оштрине, дао сам предлог да се Конференција о спорном питању изјасни гласањем. Наша организација је предложила за делегата за VIII покрајинску конференцију Богдана Лаковића, радника, и неког Борозана, сељака из Бокова, док је Иван предложио такође Лаковића и Лазара Ђуровића. Тринаест делегата гласало је за предлог партијске организације. За Иванов предлог гласао је само овај Борозан, који није хтио себе да гласа, и то је био једини глас за Лазара Ђуровића. Овакви односи изазвали су незгодне реперкусије између Лекића и Ивана Милутиновића на састанку Покрајинског комитета одржаном уочи саме покрајинске конференције. Том састанку, поред чланова Покрајинског комитета, присуствовали су и Тито, Владо Поповић и Крсто Попивоца. На том састанку, премда је посто-

жала комисија, друг Тито је дао сугестију да би било пожељно да у Покрајински комитет уђе што више људи који су ослобођени војне обавезе (с обзиром на то да се рат у Европи већ водио), уз услов да посједују такве квалитете, а такође се залагао да буде што више и жена. Неко од присутних предложио је за секретара Николу Лекића. Претпостављам, из преписке Лекића са Централним комитетом док је Лекић био секретар Покрајинског комитета, да је Титу било познато то име, као и његови ставови по неким питањима из случаја Бошка Радановића и слично, те је последице овога предлога Тито неколико пута поменуо Лекића. Међутим, Иван Милутиновић је био против таквог предлога, истичући да је Лекић јако компромитован и слично. То је у основи било тачно, јер је Лекић био и на робији, али је поред тога Милутиновић изнио и неке ствари у односу на Лекића које нијесу биле тачне. Као, на примјер, рекао је да је Лекић тражио да не издржава казну у Митровици него у Лепоглави и да се поводом тога обраћао свом ујаку Крсту Павићу. Да ли је Крсто Павић сам нешто у том смислу урадио није ми познато, а лично ми је познато да је Лекић из Лепоглаве стално писао кући и жалио се што не може издржавати казну у Митровици гдје је било највише политичких осуђеника-комуниста. Одакле је сазнао ове ствари Иван Милутиновић такође ми није познато. Ипак, на инсистирање друга Тита, Лекић је изабран за члана пленума Покрајинског комитета и за једног од делегата за V земаљску конференцију.

Сукоб између Лекића и Ивана Милутиновића није настао на цетињској среској конференцији него је он старијег датума. Заправо, прије оснивања Самопомоћи Лазар Ђуровић је био на челу Сељачког брства. Једном приликом дошао је на Цетиње Иван Милутиновић и позвао је код Ђуровића на разговор Николу Лекића. Лекићу је то личило на обични полицијски позив. Ту је дошло до некога мимоилажења. Ово сам хтио да кажем: сукоб на среској конференцији био је наставак ранијих нетрпељивости између Милутиновића и Лекића. По препоруци Ивана Милутиновића (то ми је касније рекао), био сам дужан да позovem Лазара Ђуровића да присуствује Покрајинској конференцији. Ђуровић, разумије се, није присуствовао у својству делегата, него као гост. Ја сам Конференцији присуствовао као члан пленума Покрајинског комитета. У Жабљак, мјесто гдје је одржана конференција, путовао сам заједно са Ђуровићем. Требало је да се претходно јавимо за везу у Подгорици, у кафану жене Перише Вујошевића. У тој кафани требало је да се нађемо са Лакловићем и Борозаном. Међутим, Борозан није стигао у заказано вријеме. Ја сам био за то да га сачекамо. Међутим, подгоричка група, у којој су били Блажо Јовановић, Божо Љумовић, Пери-

ша Вујошевић, Саво Брковић¹⁷ били су против тога, јер се ионако нешто каснило, а и да је Борозан стигао у колима не би било мјеста за седморицу. На крају ми смо кренули. Међутим, овај Борозан није уопште долазио на Конференцију.

Реците ми о раду Покрајинске конференције у Барама Жугића?

Осма конференција одржана је, колико се сјећам, у мјесецу августу у селу Жугића Баре, у околини Жабљака под Дурмитором. Поред делегата, као што је познато, присуствовао јој је и Тито. Уколико се не варам, присуствовали су и делегати из свих среских мјеста са подручја Покрајинског комитета. Такође су присуствовали и чланови Покрајинског комитета. Они нијесу имали статус делегата. Присуствовали су без статуса делегата и Иван Милутиновић, Крсто Попивоца, Владо Поповић. Крсто Попивоца имао је својство инструктора ЦК КПЈ, а Владо Поповић у својству инструктора Централног комитета Скоја. Колико се сјећам, Конференција је требало да почне те ноћи када смо ми стигли у Баре Жугића. Међутим, како је ова група подгоричка каснила, то је одгођено за сјутрадан.

Као што сам рекао, сјутрадан рано почела је Конференција. Не сјећам се ко ју је отворио. За пресједавајућим столом били су друг Тито, Видо Ускоковић, радник који је председавао Конференцији. Ми остали смо сједјели на клупама и столицама у соби у којој је одржана Конференција.

Ко вас је прихватио и показао вам гдје се одржава Конференција?

Неки од чланова ПК који су посљедњи пошли из Подгорице чини ми се да су већ били тамо.

Нас четворица пребацили смо се из Подгорице: Блажо Јовановић, Саво Брковић,¹⁸ Божо Љумовић, Периша Вујошевић, Лазар Ђуровић из Цетиња, као руководилац Самопомоћи, и ја. Пребацили смо се приватним колима. Вјероватно је шофер био члан Партије или симпатизер. Било је неколико њих. Сјећам се тамо покојног Котлице, судије. Чини ми се да нас је он прихватио у близини куће. Он је и присуствовао Конференцији, као домаћин, није био делегат. Бавио се техничким пословима око одржавања Конференције. Могуће је да су од ових другова четворица већ били тамо претходно. Ту је дошло до неспоразума. Ушао сам у кухињу (ту су неки спавали). Из ње сам видио Б. Јовановића. Он је већ био у тој кући (згради). Пошао сам за Блажом мислећи да треба за њим да идем. Кад сам ушао у ту собу видио сам у кревету И. Милутиновића и још некога. Био је мрак.

¹⁷ Саво Брковић није присуствовао Покрајинској конференцији у Барама Жугића.

¹⁸ Исто.

Када ме је Иван препознао непосредно и за разговоре са Блажом казао ми је: „Ти нам стално забијаш квекере”. Рекао сам му да је погрешно обавијештен, јер му је Блажо представио да сам ја крив што су они закаснили. Ја сматрам да сам био у праву да чекам свог делегата, сељака, због малог броја делегата. Они са тим аргументом нијесу иступали хоћемо ли закаснити или не. Ујутру је почела Конференција. Не сјећам се ко је отворио. Знам да је поред Тита сједио Видо Ускоковић, радник из Подгорице, који је предсједавао Конференцији. Ми остали смо сједели на столицама у соби гдје је одржавана Конференција. Ту су свођене раније оцијењене и грешке тог руководства у којем су били: Крсто Попивоца, Марко Радовић и Ристо Лекић као секретар подгоричке организације, а то је било у периоду кад су другови Блажо Јовановић, Божо Љумовић и Саво Брковић прешли у илегалство¹⁹ Онда су Крсто Попивоца и Блажо тражили да се преселим у Подгорицу, да би се око мене као изабраног формирао неки биро Покрајинског комитета. Претходно је требало да ја спроведем директиве о организовању демонстрација. Ишао сам због тога у Вирпазар, онда сам се вратио у Подгорицу да нешто реорганизујем, с обзиром да ови другови нијесу у стању да активно учествују у тако живом партијском раду и заоштрајеној партијској организацији (како су то они сматрали) итд. Нарочито су ми скренули пажњу да водим рачуна да не будем ухапшен.

Међутим, кад сам дошао у Цетиње мене ухапси полиција, а требало је тога дана да се вратим у Подгорицу, да почнем са реорганизацијом бироа. Агент је око девет сати дошао кући код мене и представио се као друг. Дошао је са поруком да ме зове на неки разговор. Покушао сам да побјегнем и кад сам изашао на улицу, кроз прозор (нијесам знао да су биле заказане неке демонстрације) сусрео сам другог агента и мислио сам да је то све у вези са мном, да сам блокиран. Кад сам се вратио натраг кроз једну сусједну кућу, избио сам опет портуном на Пазар. Тога дана они су очекивали демонстрације (јер ми смо јавно агитовали да се дође на њих). Међутим, то смо одложили пошто је био пазарни дан, а полиција је знала да ће бити демонстрације јер су то на конференцијама објавили, и зато је блокирала. Кад сам избио на Пазар имао сам намеру да се пребацим до студентског удружења, да не бих онако изашао из Цетиња него да оставим неку поруку, јер је увијек тамо био неко од студената. Кад сам избио на пијацу, за мном је потрчало јато агената и полицајаца. Ја сам ускочио у неку кафану да ту прођем па на други портун. Изашао сам из те кафане и хтио сам да прескочим зид.

¹⁹ Божо Љумовић, Саво Брковић и други побјегли су током откривања партијских организација у Црној Гори 1936. године у Албанију. Блажо Јовановић и Никола Лекић остали су у Црној Гори у илегалности од полиције, радећи у народу на организовању познатих Белведерских демонстрација јуна 1936. године.

Међутим, они су ме пристигли и један полицајац — Црмничанин је викнуо: „Стој, убићу те!” Ја сам стао и одвели су ме у полицију. То причам у вези са мојим пресељењем у Подгорицу ради те организације привременог бироа. Она је отпала, касније сам сазнао да су Крсто Попивоца и Блажо Јовановић заједно са Ристом Лекићем образовали биро. У том периоду донесена је директива о демобилизацији мобилисаних и позивању резервиста.

— *Ко је сачињавао Покрајински секретаријат који је издао парољу о демобилизацији?*

То није била нека формална одлука, него се то овако одиграло. Ја сам тада био члан Пленума ПК и дошао сам у Подгорицу. У кафани Олге Вујошевић (ту смо успоставили везу са ПК) нашао сам се са Ристом Лекићем. Почели смо да причамо. Тада су биле предузете мјере мобилизације у Црној Гори и још неким крајевима, али у Црној Гори највише. Ристо је био човек познат по доста лијепих схватања. Почео је да ми говори о пароли претварања империјалистичког рата у грађански, и да ће се Југославија и њени водећи кругови наћи као учесници у том империјалистичком рату. Тада нијесмо мислили на угроженост Југославије од фашистичких земаља и да та угроженост погађа не само Комунистичку партију него и све наше народе. Ми смо имали тај моменат у виду у том разговору. Послије је наишао Саво Брковић. Саво је тада био, као и Крсто Попивоца, у илегалству у Подгорици (најближој околини). Претходно смо Ристо и ја разговарали: Ако је парола претварања империјалистичког рата у грађански, онда је основа да се води борба против мобилизације, позивања резервиста итд. И Саво се убрзо убиједио у тачност такве оцјене. Ристо је имао највише контакта са Крстом Попиводом и Владом Поповићем. Ту смо се договорили (Крсто је тада био у Боки Которској, да обиђе организацију) Саво и ја да одмах пођемо на Горњи Цеклин. Тамо смо стигли увече и нашли Крста Попивоца, Николу Лекића (који тада није био члан ПК) и Јанка Лопичића који је био члан ПК.²⁰ Никола се био одвојио у собу, у кући Ђура Милова Лопичића, и није учествовао у овом разговору. Вјероватно због тога што није формално био члан ПК па није хтио. Шта је мислио о том нашем разговору није никада ни рекао. Ту смо ми закључили да одмах све организације обавијестимо да оне петиције које су усвајане на зборовима, у којима је поред економских захтјева стављан и политички захтјев за ослонац на Совјетски Савез, што је била једина спољнополитичка парола. Онда је дата директива да се у све те петиције дода и парола — захтјев за демобилизацију позваних резервиста и да се у тим акцијама то истиче. Није то истицано као једина парола. Остале пароле од раније остале су, али и ова. Наравно, буржо-

²⁰ Има и других мишљења.

азија је највише искористила баш ту паролу, у циљу одвајања Партије од маса. У том смислу предузели су оштре мјере, па су све оне који су потписали те представке позвали масовно на са-слушања, а неке и ухапсили. Онда су нас буржоаски кругови оптужили да смо италијански агенти, чим смо против одбране земље. Ја сам тада био у затвору у Цетињу. Ухапсили су неколико учесника у демонстрацијама. Пошто сам већ био у затвору, предали су нас Суду за заштиту државе, па је Суд за заштиту државе у Београду делегирао Окружни суд у Цетињу да он у име његово води истрагу.

Карактеристично је било држање судије Окружног суда коме је била повјерена та истрага. Био је то Перо Крстајић, који је после је био учесник у НОБ-у од 1941. године, а припадао је земљорадницима, чак и лијево оријентисан. Био је убијеђен да смо ако не италијански агенти онда под утицајем зеленаша — федералиста у Црној Гори.

Петнаести дан су нас пустили, сем неке који су послати у Београд и за које је стигла оптужница да су везани за неке групе. Ми смо се супротстављали томе у затвору штрајком док смо били заједно, а осмог дана су нас пребацили из самице. Највише нас је било по двојица. Нијесу успјели да нас сломе и пустили су нас. То је најдужи политички штрајк у старој Југославији.

Док сам био у затвору, привремени биро Покрајинског комитета сазвао је неко савјетовање покрајинско у околини Подгорице, на којем су били и ови другови чланови ПК који су били у илегалству, а позвали су и друге. То није била конференција за коју би се бирали делегати, него су они позвали неке друге за коју би се бирали делегати, него су они позвали неке друге, поред чланова ПК, и неке секретаре организација. На том савјетовању су паролу о демобилизацији још више потенцирали, извршили неку критику слабости и опортунизма у акцијама итд. Било је тога доста упућено и на адресу чланова ПК.

Пошто сам изашао из затвора, стигао је и Иван Милутиновић. Он је сазвао савјетовање уз присуство оних чланова који су били на претходном. Само сам ја био нов, јер сам био у затвору за вријеме оног ранијег савјетовања.

Када је било то савјетовање?

То је могло да буде крајем маја.

Када је било савјетовање на којем сте донијели паролу о демобилизацији?

То је могло да буде у априлу, у првој половини 1940, на Горњем Цеклину, којом сам присуствовао ја, Саво Брковић, Јанко Лопичић и Крсто Попивоца, гдје смо ми то озваничили.

Реците ми о овом другом савјетовању коме је присуствовао Иван Милутиновић?

Ово је био састанак, па онда је било савјетовање. Крсто, Владо и Ристо Лекић су се прогласили привременим бироом ПК и они су сазвали савјетовање (ја нијесам могао да стигнем) у околини Подгорице, и ту су потврдили и још више заоштрили ситуацију, критиковали опортунизам, поједине другове итд. Док сам ја био у затвору Иван Милутиновић је био на терену Црне Горе и он је сазвао покрајинско савјетовање уз учешће истих оних који су присуствовали претходном, које је сазвао привремено биро ПК. Једино сам ја још присуствовао као члан ПК, јер сам за вријеме првог био у затвору. Није присуствовао Крсто Попивода, јер је у међувремену био на Косову, у Пећи и околини, ради помоћи у раду партијској организацији. Био је обавјештен и стигла је једна дописница у којој он обавјештава да неће моћи да дође на овај састанак. Тако да је у име тог бироа (реферисао) Владо Поповић. Иван Милутиновић је оштро осудио паролу о демобилизацији у име ЦК и друге разне појаве, оцјењујући да је ово било сасвим непотребно, сувишно и нелегално да се ови другови проглашавају за биро. Крсто Попивода, Ристо Лекић и Владо Поповић рекли су да ови другови из Подгорице и остали чланови ПК нијесу дорасли тој ситуацији. Нијесу имали довољно (по његовој оцјени) револуционарности, тако да је било примјеса опортунизма. То је била њихова оцјена, коју Иван Милутиновић и ЦК нијесу прихватили, него осудили што су они у таквој ситуацији мијењали нешто и нелегално изабрали ПК.

Појавио се и израз „касански стил” у раду од стране ових другова. То је све створило незгодне односе, тако да је карактеристично да Владо Поповић, мада је учествовао у припремама IV покрајинске конференције СКОЈ-а, није присуствовао тој конференцији иако се налазио у Подгорици.

Која су питања претресана на Покрајинској конференцији у Барама Жугића и око кога се највише дискутовало?

Поднесени су извјештаји о појединим питањима, секторима рада. Извјештај о политичкој ситуацији поднио је Блажо Јовановић.

Зашто је извјештај о политичкој ситуацији поднио Блажо, а не Божо Љумовић као политички секретар ПК?

Није ми познато. Ако се не варам, Блажо Јовановић је поднио извјештај о политичкој ситуацији, а Божо Љумовић је поднио извјештај о раду синдикалном, Крсто Попивода је говорио о организационом питању, ја сам о раду међу женама,²¹ Будо Томовић о Скоју.

²¹ Лидија Јовановић сматра да је она поднијела извјештај о раду међу женама — Види: Јован Р. Бојовић, Покрајинска конференција КПЈ за Црну Гору 1940.

У вези са сваким извјештајем било је дискусије. Поједини делегати су, говорећи о извјештају, највише говорили о ситуацији у срезу који су представљали.

Да ли се сјећате да је било говора о броју чланова Партије?

Помињао се. Не бих могао да се сјетим броја.

Да ли Вам је позната судбина реферата са Конференције?
Није.

Реферат који сам ја имао о раду међу женама нијесам био написао. То је био један концепт. Мислим да није био написан ни један извјештај у цјелини, него су референти говорили на основу забиљежака. Сјећам се да је говорио и Будо Томовић о раду СКОЈ-а, раду међу омладином. Није ни он био написао, реферат, није ни Божо Љумовић.

Како се вршио избор ПК на тој конференцији?

Најприје је одржан сјутра ујутро један састанак ПК, којем су поред чланова ПК присуствовали друг Тито, Иван Милутиновић, Владо Поповић и Крсто Попивоца. На том састанку је говорено о дневном реду, о могућим кандидатима за избор ПК и о могућим кандидатима за делегате за V земаљску конференцију. То је била као нека врста припреме.

Ту је говорено да ће се на Конференцији изабрати комисија која ће на крају засиједати у истој соби, док ће остали делегати бити у другим просторијама. То је објављено на самој Конференцији, с тим да сваки делегат може да дође за вријеме рада комисије и да предложи неког да буде узет у обзир за члана ПК, или ако претпоставља да би комисија могла да узме у обзир а он има да каже нешто супротно, да и то може да изнесе.

Сјећам се једног таквог случаја док смо ми били изван те просторије. Владо Роловић је био један од делегата и за једног друга сматрао је да не би требало да буде у ПК-у, а неко од нас му је рекао: „Пођи тамо и кажи”. Том раду комисије присуствовао је читаво вријеме друг Тито.

Ко је био у кандидационој комисији?

Био је Видо Ускоковић. Он је и предсједавао Конференцији.

Да ли је Ускоковић за читаво вријеме рада Конференције предсједавао?

Мислим да јесте.

Да ли је ко водио записник на Конференцији?

Не сјећам се.

Да ли Вам је саопштено који су чланови предложени за ПК и да ли је било неслагања?

Мислим да није било неслагања. Једино је испољио неслагање Владо Роловић.

Можете ли ми казати о коме се члану радило да не буде изабран у Покрајински комитет?

О Саву Брковићу. Владо је ушао и то казао. Тито му је рекао: „Добро, друже, твоје мишљење ће комисија имати у виду”. Саво је последије изабран, јер је то било мишљење само Владово, а можда и још неких.

Делегатима је објављен избор на тај начин што нијесу саопштавана имена него рецимо — радник са партијским стажом. То су били подаци који су давани: занимање и партијски стаж. Они који су добро познавали руководећи кадар могли су да претпоставе ко је изабран. У тим условима то је био најдемократскији избор. Другачије се није могло. Исто тако су изабрани делегати од исте комисије за Земаљску конференцију. Ми смо имали право на 10 делегата из Црне Горе. Из нашег среза био је Никола Лекић, из барског среза био је један... погинуо је, не могу имена да му се сјетим.

Да ли се сјећате ко је изабран у ПК на овој конференцији?

Ја нијесам био изабран.

Из организације цетињске изабрани су Никола Лекић и Богдан Лаковић. Не могу да се сјетим осталих. Знам да су били изабрани: Божо Љумовић, Блажо Јовановић, Саво Брковић.

Како сте се хранили за вријеме Конференције и ко је храну обезбиједио?

Не знам тачно. Примивијетио сам да је главну улогу играо Богдан Котлица.

Је ли Котлица присуствовао раду Конференције?

Био је присутан. Мада није био делегат.

Од жена ко је био присутан?

Само Лидија Јовановић.

Како сте се разишли са Конференције? — у току дана или ноћу?

По групама у току дана.

Када је све било завршено сјећам се да су послати поздравни телеграми Коминтерни, Стаљину, Димитрову. На крају је друг Тито говорио и интересовао се код Ивана Милутиновића да ли су стигли коњи. Њих двојица су пошли на коњима за Жабљак, а ми остали смо се разишли по групама у току дана. Сјећам се да је у колима био делегат из Даниловграда Ђуровић и још неки. То су била такси кола. Он је изашао у Даниловграду, а ми остали до Подгорице, одатле се сваки сналазио. Не сјећам се да ли су сви одједном пошли колима.

Које су карактеристике рада партијске организације у Цетињу од Покрајинске Конференције па до устанка 1941. године?

Ми смо још прије Покрајинске конференције изабрали средњи комитет.

Ко је ушао у Комитет?

У Комитет су ушли: Никола Лекић, Богдан Лаковић, ја, Јанко Лопичић, Петар Лопичић, Олга Лекић, Ранко Чакић као секретар Средњег комитета СКОЈ-а.

Ко је био секретар Комитета?

Политички секретар био је Никола Лекић, а ја сам био организациони. Лаковић је био задужен за синдикат, а друга-рица Лекић за рад међу женама. Чакић за рад Скоја. За рад Самопомоћи, пошто је на Цетињу била централа, био је задужен Саво Брновић — тамо смо били организовали једну партијску ћелију, а он је погинуо на Пљевљима 1941. године, студент. Није био члан Мјесног комитета, без обзира на то што смо поклањали велики значај раду организације Самопомоћи.

Друг Тито је на VIII конференцији као један од главних задатака поставио пред партијску организацију Цетиња да се то стање подвојености ликвидира. Њега је запрепастила чињеница да постоје „два синдикална дома”. О раду партијске организације у срезу цетињском говорио је Богдан Лаковић, радник, који је у свом излагању доста посветио и овом питању. Што су они успјели да одвоје један дио радника од Партије и синдиката било је врло незгодно и томе је требало стати некако на пут. Једно од најважнијих питања било је и то. Говорио сам већ како је Ђуро Павићевић, који је био бојкотован, писао са вјешбе да ће учинити све да се такво стање ликвидира. Био је разговор Николе Лекића са њим, који није довео до никаквих резултата. Било је покушаја и од стране синдиката који су били у Партији да се некако то стање ликвидира, али се није успјело. Мислим да су до рата остала та „два дома”.

То питање ликвидације тог стања и изналажења некаквог рјешења било је једно од главних наших грешака, тог комитета, што је дозволио да се разговара са Ђуром Павићевићем а у циљу изналажења неког решења с обзиром да је он био утицајан у „доњем дому“ синдикалном. То је осуђено и последице је дошло до нашег кажњавања за капитуланство пред непријатељима Партије.

Са Лазаром Ђуровићем последице свега тешко смо налазили заједнички језик. У међувремену долазио је Иван Милутиновић, вазда му се жалио. Лазар је по пословима Самопомоћи одлазио у Београд. Ту се налазио са Иваном Милутиновићем. И он је у односу на њега имао другачији став него ми, гледајући његове раније револуционарне заслуге. Био је по годи-

нама старији, мада ми нијесмо могли да пронађемо неку мјеру у тим односима са њим. Чини ми се да је та подршка Ивана Милутиновића била штетна, јер он је омогућавао Лазару да му се жали на нас, на неке поступке, и вјеровао је томе што је он износио.

Ја сам се раније договорио са Крстом Попиводом да предсједник Самопомоћи буде поп Блажо Марковић, врло погодна личност, и да иза њега може да се закљони легални рад Партије на том сектору. Блажо Марковић је био зет Влада Поповића. Кад се Владо Поповић вратио из Француске, нас тројица смо: Владо поп Блажо и ја, имали (пред Владов одлазак из Цетиња) један разговор, и мени је том приликом Владо рекао за Блажа да је он наш симпатизер, и да ће он сваки задатак Партије да обави.

Међутим, Лазар је истицао неке друге разлоге што сам ја форсирао попа Марковића за предсједника. Лазар је ту уносио много личног, није могао да сагледа колико је важно за Партију да један поп буде предсједник, а човјек који ће овакву директиву Партије да спроведе.

Једног дана дошла је директива од ЦК да се у биро Среског комитета кооптира Нико Роловић, судски приправник из Цетиња, који је прије неколико мјесеци примљен у Партију. Био је поштен, али по нашем мишљењу није још био добро сазрео за члана једног руководства. Истовремено радио је у одбору Самопомоћи.

На бироу Среског комитета ја сам рекао Николи Лекићу и Лаковићу за његову кооптацију, на шта су они протествовали због значаја организације Самопомоћи. Ми смо знали тај значај, о томе смо водили рачуна, због тога смо и били образовали тамо ћелију. Тој ћелији је припадао и Лазар Ђуровић. Он је хтио некако да буде члан Партије а да не учествује у раду ни једне партијске организације. Иван Милутиновић често је наглашавао да чланови комитета нијесу били чланови једне организације, ћелија. Он је такав статус чланова комитета, руководства промијенио. И од тада је сваки морао да буде члан неке ћелије. Говорио је да је Стаљин заједно са једним вратаром у Кремљу у једној истој ћелији. Све то скупа довело је до тога да Нико Роловић буде кооптиран у бироу. Ја сам успио да умирим Лекића и Лаковића. Мада су они видјели у томе другу намјеру. Поред разговора између Николе Лекића и Ђура Павићевића и ово је допринијело заштравању односа између Среског комитета и бироа Покрајинског комитета.

Појавио се и Јован Мариновић, сматрали смо, с обзиром на приче грађана из ове групе, да није требало да се прихвати да заступа тобошње насљеднике Сава Мариновића. Радило се о томе да Саво Мариновић, кад је потписао тестамент у којем оставља све својој жени, а она му је и помогла да ради

јер је он почео као шофер, да он тог дана није ни био у Цетињу и да је потпис фалсификован. Лазар Ђуровић и ја ишли смо у банку да провјеримо рукопис. Видјело се да је Саво био на Цетињу и да је могао да потпише. Међутим, Јован Мариновић од некога из управе полиције набави потврду да је Саво тог дана био у Сарајеву у неком хотелу. То је све требало рашчистити. Одређена је комисија од два члана, Саво Брковић и Ђоко Вукчевић, чланови Партије, да саслушају Јована Мариновића. Јован је једно вријеме био члан Партије. Није био кажњаван никаквом казном. Држао се по страни. Није учествовао ни у каквом раду. Долазио је на састанке само те своје ћелије. Кад су они пошли да га саслушају одбио је да било што каже јер није имао повјерења у Срески комитет. И са те стране се заштрило. Ја сам успио да тог истог службеника из Сарајева доведемо на Цетиње да га саслушамо прије комисије. Ми смо задржали извјестан критички однос према појединим друговима, из ранијег ПК. Тамо је између инструктора ЦК Партије и ЦК Скоја и бироа Покрајинског комитета било неспоразума и неслагања по појединим питањима. Добили смо били неки проглас ПК, политички, да га растуримо. Нашли смо и ту неке неправилности. Како се све то било нагомилало, биро ПК је одлучио да због свега тога распусти Комитет и да Николи Лекића и мене казни укором пред искључењем. Ту одлуку дошао је да спроведе Божо Љумовић. Сазвали смо 31. децембра 1940. године пленум Среског комитета. Божо је саопштио казне, а онда су се ови изјашњавали у вези са том казном. Било је више од десеторице њих, сви су били против те казне сем Нико Роловић. То смо ми повезали — да је Роловић и био кооптиран да би преузео руководство, као што је и био постављен за секретара Среског комитета и као такав је и погинуо првих дана устанка.

Ми се нијесмо сложили с том одлуком и ја сам написао опширну жалбу пленуму ПК. У одлуци коју је усмено пренио Божо Љумовић, поред грешке која је за мене истакнута, „капитуланство пред непријатељем Партије”, било је и групашење, неискреност према Партији, појединим друговима итд.

Ја у тој жалби нијесам то прихватио, него сам, насупрот томе, рекао да се биро ПК односи групашки. Било је и раније међу нама у Подгорици неслагања. Ми смо говорили „Пиперски ПК”. У том ПК били су: Блажо, Саво Брковић и други. Тако се то у шали говорило. Ја сам у својој жалби оптуживао њих. По неким још конкретнијим питањима, за групашење итд. Та жалба је прочитана на пленуму, коме је присуствовао Иван Милутиновић и пошто су Никола Лекић и Богдан Лаковић стали на истом становишту а њима се придружио и Ристо Лекић, који је онда био секретар Комитета Подгорице а био је изабран за члана ПК на VIII конференцији нијесам баш сигуран, створена је таква атмосфера да пленум није могао да ријешу ту моју жалбу. По-

слије извјесног времена ми смо добили одлуку ЦК којом је Никола Лекић кажњен искључењем из Партије, ја сам кажњен искључењем, Јован Мариновић исто, Лазар Ђуровић укором и Богдан Лаковић укором.

Ристо Лекић, који је пошао прије тога у Загреб, а који није био искључен, јер је тамо на лицу мјеста, по савјету Влада Поповића дао писмену изјаву самокритички, кажњен је посљедњим укором. По њему нам је Иван Милутиновић поручио да се самокритички осврнемо, па ће за мјесец дана та казна да буде скинута. Ристо Лекић, кад је дошао на Цетиње, није нам рекао да смо кажњени таквом казном, али ми смо претпоставили, јер нам је рекао да треба сваку казну примити коју ЦК изрекче. Рекао нам је да је кажњен посљедњим укором. Он је носио то писмо из Загреба и кад је отишао у Подгорицу предао га бироу ПК и послѣ неколико дана дошли су Саво Брковић и Ристо Лекић и саопштили мени и Николи Лекићу казне. То нас је тешко погодило, што је ЦК изрекао. То се писмо завршавало цитатом: „боље је осјећи здраво него бити странао”. Тај цитат је говорио да однос треба да буде самокритички. Ми смо ту узели пасиван став, али је ова одлука требало да се прочита у организацији Партије Цетиња, и организација је у цјелини одбила казну ЦК. Прије одлуке ЦК ми смо били у ћелијама. Тада је долазио Саво Брковић са Роловићем, који је био секретар Комитета, Војо Ражнатовић организациони секретар, Даница Мариновић и Нико Симво Мартиновић. Они су долазили да саопште ту одлуку ЦК.

Појавио се Ратко Митровић. Дошао је из Подгорице и убјеђивао ме да треба да прихватим ову одлуку. Ја се нијесам сложио. Он је још са неким разговарао и на основу цијеле те ситуације организација је распуштена. Тако се нашао извјестан број другова који нас подржава као Богдан Лаковић, Саво Поповић и други. Војо Ражнатовић ми је дао задатак да преведем неку политичку хрестоматију на руском (јер сам знао руски) у којој се говорило о Партији, са њим сам одржавао контакте.

Најприје су се Италијани појавили као „ослободиоци”, али већ од 22. јуна, од напада Њемачке на Совјетски Савез, они су поопштрили мјере, Било је више фашиста и црнокошуљаша у Цетињу. Напали су два попа који су имали црвене појасеве, јер им је црвена боја сметала. Полицијски службеници Владо Вулићевић, Ђурић и други су сву ту политичку архиву уништили која је била у полицији.

Међутим, један списак комуниста налазио се код управника полиције Миша Вујичића. Он је предао тај списак Италијанима. Федералисти су се противили да Италијани било шта предузму према нама. Италијани су са њима направили неки компромис да нас по том списку позову на разговор. Управник полиције звао се мајор Сирекуза. Неколико полицајаца остало је у служби код Италијана и један из Љешанске нахије долази једно јутро да ми

каже да ће да ме ухапсе. Рекао ми је да је на том списку и Нико Симов Мартиновић.

Директива је била, коју ми је саопштила Даница Мариновић, да не признам ни да сам комуниста ни да нијесам. Када су ме испитивали, почео сам одмах да је у Црној Гори постојао ослободилачки покрет. Он је схватио да сам ја патриота, сигурно је мислио да сам ја националиста — зеленаш. Каже ми да водим рачуна шта ћу радити, куда се крећем, јер ће они да воде контролу. То је нешто испред устанка.

Дванаестог јула је била Петровданска скупштина и били смо на опрезу. Једно вече сам се срео са Војом Ражнатовићем. Рекао ми је да ће почети неке оружане акције и пошто сам компромитован да би требало да преводим и даље. Послије тога ја сам отишао на Метеризе.

У периоду од 1936. до 1941. године како је ПКЈ у Црној Гори постављала национално питање? Конкретно: Како сте Ви гледали на национално питање?

Имали смо став који је још раније у Партији рашчишћен да су Црногорци нација. Кроз Народни фронт сарађивали смо са федералистима. Они нијесу били у организационом смислу партија. Знано се да је њихов шеф Секуле Дрљевић, који је живио у Земуну. Нијесу имали јединствено становиште у вези са рјешењем питања Црне Горе. ПК је тада оцијенио да међу њима постоје двије струје. Једна је била демократска, која сматра да се црногорско питање једино може ријешити у оквиру Југославије, а друга је профашистичка тенденција која је сматрала да се црногорско национално питање може једино ријешити уз помоћ фашистичких сила — Италије, па и Њемачке. Ми смо за једног од лидера демократске струје сматрали Новицу Поповића. Послије је он био сарадник окупатора. Донекле смо рачунали и Петра Пламенца, који је био министар Црне Горе. То су били њихови најутицајнији, поред Секуле Дрљевића, и други њихов средњи кадар, као што су били Саво Челебић, др Рашко Бешић који је био у Цетињу предсједник општине и неки Борозан. Пошто је отац Ника Симова био један од утицајних зеленаша, сматрали смо га припадником демократске струје, а кроз њега су и Ника сматрали својим, као и све нас.

У Црној Гори се у том периоду почело шире третирати национално питање. Многи нијесу знали да објасне сву разлику између нације и народа и како је до тога дошло.

Нико Симов тада није био члан Партије, али је био близак симпатизер. Зато смо мислили да га инфилтрирамо у вођство да преко њега организујемо одбор и да он буде секретар. Међутим, то није успјело. Ја сам као одговор на један чланак о трима нацијама у Југославији: Србима, Хрватима и Словенцима, који је изашао у опозиционом листу „Напријед”, чији је главни уредник био Мика Илић, професор Правног факултета, написао у „Зети”

један чланак под насловом „Вук длаку мијења а ћуд никако”. То је био полемички чланак са чланком листа „Напријед”, који је био по том питању на великосрпским позицијама. Ту сам се позивао на Маркса. Власник „Зете” био је Јозо Вукчевић, који је био и наш симпатизер, а доста је имао везе и са зеленашима — федералистима.

Да ли сте тај чланак потписивали пуним именом?

Ја сам тај чланак био потписао са П. Кађа. Међутим, Јозо је ставио пуно име и презиме. Био је пазарни дан и када сам изашао нађем Сава Челебића и још неке од тих федералиста. Сава је увијек носио црногорску капу, али на њој петокраку. Прочитали су чланак у „Зети”. Нијесу гледали на то што сам ја поменуо Маркса и нашли су за потребу да дођу кући по мене.

Још један детаљ из односа припадника те партије Секуле Дрљевића. Ситни пензионери, сељаци итд., али утицајнији људи. Рецимо Рашко Бешић, који је у то вријеме био предсједник општине. Велики број је схватио долазак Италијана као ослобођење од великосрпског угњетавања — београдског режима. Један дио је то искрено прихватио. Приличан број је на Петровданској скупштини био на тој линији. Искрена радовања неком ослобођењу није било. Један добар број њих је учествовао у народноослободилачкој борби. Можда и због тога што су мислили да ће доћи до ослобођења црногорског народа у склопу федеративне Југославије.

Што се тиче нашег става према црногорском националном питању, није било ни у ПК неког неслагања, мада је ту долазило до изражаја неки стари бјелошко-зеленашки став код појединих чланова Партије.

Шта сте радили послје ослобођења?

Не знам колико је прошло послје ослобођења Београда, ја сам одређен за политичког комесара XII војвођанског корпуса чији се штаб налазио у Пазови. Нијесам дуго остао на тој дужности, јер је убрзо дошло до реорганизације и укидања штаба, па су јединице које су припадале корпусу стављене под команду Главног штаба Војводине. Командант Главног штаба Војводине тада је био Коста Нађ, а политички комесар Љубо Момчиловић који је тада био постављен за команданта групе Ваздухопловне дивизије. Ја сам отишао на дужност политичког комесара Главног штаба Војводине. На тој дужности сам остао до 1. јануара 1945, када је од јединица Главног штаба Војводине формирана III армија, па је за команданта постављен Коста Нађ, за политичког комесара ја, а за начелника штаба Вукашин Суботић. Ту сам, на тој дужности, остао до краја рата. Учествовали смо у борбама и Словенији. Били смо у Марибору и Цељу (штаб Армије). Када смо се ослободили, Трећа армија је била у Војводини, са

сједиштем штаба у Новом Саду. Како смо прешли у Нови Сад и даље сам вршио ту дужност до марта 1946.

Премјештен сам за начелника Организационог одјељења Политичке управе у Југословенској армији. Начелник Политичке управе био је тада Темпо. Послије извјесног времена извршена је реорганизација, па је Политичка управа преформирана у Главну политичку управу. Поред начелника, постојала су и два замјеника начелника, па је за сектор културно-просвјетни постављен Отмар Крајачић, а за организациона питања и рад омладине и СКОЈ-а ја сам одређен као замјеник. Ту сам остао до 1948. године, до покушаја бјекства у Совјетски Савез.

Ко је био у вашој групи приликом покушаја бјекства у Совјетски Савез?

Били смо Арсо Јовановић, Владо Дапчевић и ја.

На граници је погинуо Арсо Јовановић. То је било случајно. Ми смо наишли на засједу.²² Кренули смо из Београда и требало је да се пребацимо у Белу Цркву. Тамо је био пуковник Вукман Вукотић, командант Економске школе, на кога смо рачунали да ће нам помоћи. Био је рођак Арса Јовановића. Његово расположење било је слично нашем. Нијесмо имали могућности да провјеримо да ли се Вукман налазио у Белој Цркви. Међутим, он је већ био отишао на годишњи одмор. То је било 11. августа 1948. када смо пошли, а 12. августа то се десило у току ноћи. Владо је знао неког Мила Вукмировића, који је био секретар у Вршцу. Он је водио неке генерале у лов на дивље свиње. Ми смо пошли на државно имање. Неки Толе требало је да нас одведе на то ловиште. Арсо је њему рекао да бисмо ми прво обишли границу, како врше ту улогу граничари, па бисмо послѣје тога ишли у лов и да нас води неким путем да бисмо изненадили граничаре контролоре. Повео нас је неким путем не знајући наше намјере куда су обично ишли илегалци и ловокрадице који су се пребацивали преко границе. Те ноћи је милиција приредила засједу, јер су били обавијештени да ће бити ловокрадица.

Ми смо случајно наишли, на тог милиционера из те патроле. Арсо је ишао испред нас са овим водићем, држећи га лијевом руком а у десној је имао пиштољ. Нешто је шуснуло и он је у том правцу, како је рекао, опалио метак-два из пиштоља. Овај милиционар видећи да нијесу ловокрадице него неки други људи хтио је да обавијести војне патроле и тим је изазвао шум. Ноћ је била мрачна, а били смо нас тројица у Униформама — бијелим љетњим блузама. Арсо је са пратиоцем био испред милиционера кад је опалио.

Зашто је Арсо морао да пуца?

²² О бјекству Арса Јовановића, Петричевића и Дапчевића и убиства Арса Јовановића постоје судски документи са суђења Петричевићу и Дапчевићу.

Пратилац је рекао Арсу (то је Владо чуо): нешто је шу-
снуло. Пошто је било благо, ми смо ишли по групама. Њих дво-
јица напријед, а ја и Владо за њима. Ми смо то могли и по дану
легално да урадимо, јер није било појачане контроле на граници
јер је био тек почетак сукоба. Али је Арсо као војник хтио да
се то изведе војнички. Био је у таквом расположењу, неког на-
силног прелаза. Ја не могу да утврдим да је он пуцао, нијесам
видио. Била су три метка испала, а четврти је заглавио. По
тону и звуку чуло се више од три. Први пуцњи су били танки,
пиштољски. Послије знам како је било. Милиционар је испричао
на суду. Нашли су чауре из парабеума. Они су били прошли,
милиционар је пуцао, па је Арса погодио у главу једним метком
(и вођа патроле послвије мене је био на лицу мјеста када је била
реконструкција), и то у око. Други метак га је погодио у ногу. А
тај исти метак је погодио управника имања у јетру. Владо и ја
нијесмо знали да је он погинуо.

Послије пуцња што сте урадили?

Владо ми је рекао да је чуо од управника имања да до гра-
нице има још 900 метара, а изгледа да је било још мање. Нијесмо
могли да се оријентишемо гдје је граница. То је све нас демора-
лисало, а мене нарочито, јер сам ја био против тога и раније сам
покушавао да се вратимо, јер сам претпостављао да ћемо дожи-
вјети неуспјех. Ни на крају памети није нам било да ћемо наићи
на засједу. Послије тога Владо и ја смо ишли послушати стал-
но. Зора нас је затекла на једном брешчићу. Одатле смо видјели
једно село и у даљини караулу. Говорио сам Владу да се вратимо.
Он ме је убјеђивао да ће се сазнати. Није тачно обавјештење да
сам био ухваћен. Ја сам се држао као да су они криви, што су
они пуцали. Дошли смо до ове куће и ту смо нашли Вукмировића,
па смо заједно са вођом патроле пошли у Вршац. Вукмировић је
пошао у Удбу да то све исприча. Понио је мој пиштољ, а мене је
одвео својој кући. Послије је долазио шеф Удбе вршачке, да ме
пита да ли он може да обавијести Београд о овом догађају. По-
слије ми је донио налог да потпишем Аутомобилском пуку рачун
за бензин. То је посљедње наређење које сам потписао. То причам
да докажем да нијесам ухваћен. Мада сам стално очекивао да ће
неко то да ми саопшти.

Послије сам дошао у Београд. Отишао сам у Политичку
управу, нашао Крајачића. Отишао сам у Централни комитет. Тамо
је био Ранковић, Ђилас, Коча Поповић. Ја сам и тада говорио да
је то био лов, у шта су Ђилас и Ранковић сумњали.

Тек други пут када је Крајачић отишао код Ранковића
саопштио ми је да морам бити превентивно ухапшен док се не
разјасни случај.

Шта је било са Владом?

Он је дошао на жељезничку станицу, пребацио се у Београд и дошао кући. Петнаест дана је био у Београду и онда је покушао преко Суботице да се пребаци у Мађарску. На граници није успио. Како ми је причао, имао је неки дјечји компас и умјесто да пређе он је ишао поред границе, а већ је рачунао да је у Мађарској. И наиђе на патролу и тако је ухваћен.

Колико сте остали у затвору?

Били смо осуђени на по 20 година, а остали смо 8 година и 4 мјесеца. Били смо овдје за вријеме истраге. Суђење је било у мају 1950. године. Послије пресуде смо упућени у казнено-поправни дом Стара Градишка за војна лица.

Да ли се тај затвор разликовао од Голог отока?

Овдје у Градишкој није било физичког рада, није било могућности, иначе је режим био исти. Тамо је било предузеће и радиле су се ципеле и конфекција. Тамо су издржавале казну и усташе. Ми нијесмо могли бити запошљени, а ко није био запошљен није добијао пуну порцију за храну него пола.

Како сте пребачени на Голи оток?

Најприје је била пребачена група од 200 на Голи оток, па су они прешли на Гргур, да би сачекали главнину. Нас седам је пребачено одмах на Голи оток, на објекат 101 или „Петрова група” која се звала по Петру Комненићу.

Колико је било официра?

Не знам.

Ми смо били изоловани, на Голом отоку, од цивила. Они су били у жици, а ми горе на једном брдашцу. Послије смо направиле бараке. Послије тога сви војни осуђеници који су осуђени судски пребачени су у Билећу. Тамо је био КП дом. У Билећи први пут долази до посјета родбине и добијања пакета.

На Голом отоку сам освануо 5. фебруара 1951, а у Билећу смо пребачени крајем марта 1952. године. Послије 1953. смо поново пребачени на Голи оток, али то је сада био Казненопоправни дом. Било је сасвим другачије. Чак ми је и моја другарица долазила једанпут у посјету.

Када сте изашли из затвора?

Већину војних осуђеника помиловало је Савезно извршно вијеће указом од 29. новембра 1956. Због буре кренули смо 6. децембра. Породица ми је била у Цетињу. Жена ми је била ухап-

шена, али је касније пуштена. Прије пуштања су на Голи оток долазили из савезне Удбе да разговарају са нама (који смо били функционери) о нашем будућем раду, па и са мном. Ја сам рекао да бих желио у Београд, али ту је сада било и питање стана и запослења. Ја сам дошао ту, али сам морао да се вратим на Цетиње. Органи власти су ми помогли да се вратим у Београд, запослим и добијем стан од Градске скупштине. Вјерујем да је то била интервенција преко Ђећа Стефановића. Радио сам у „Раду” као уредник Библиотеке за раднички покрет.

ЈОВАН Р. БОЈОВИЋ